

1.

KULTURA SJEĆANJA NA USTAŠKE ZLOČINE POČINJENE 1941. U GLINSKOME KRAJU ZA VRIJEME JUGOSLAVIJE DO TITOVE SMRTI¹

Matko Globačnik

UDK: 316.64(497.1)“1945/80“:341.34-058.65“1941“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Ovaj se rad bavi kulturom sjećanja na ustaške zločine iz Drugoga svjetskog rata u glinskome kraju između 1945. i 1980. godine. Glavni je cilj rada razjasniti kompleksan splet političkih, društvenih i drugih okolnosti koji je utjecao na način obilježavanja tih zločina tijekom spomenutog razdoblja. Lokalna povijest istražena je na temelju arhivskih materijala, objavljenih djela i novinskih članaka, ali se ujedno povezuje s općim stanjem u Hrvatskoj i Jugoslaviji, izloženim na temelju rezultata dosadašnje historiografije. Mjesta sjećanja na lokalnoj razini također se kompariraju s drugim mjestima sjećanja u tadašnjoj Jugoslaviji i Europi.

Summary ► This work is concerned with the culture of remembrance of the World War II Ustasha crimes in Glina region between 1945 and 1980. The main purpose of the work is to explain a complex set of political, social and other circumstances that influenced the way those crimes were memorialized during the mentioned period. The local history is researched on the basis of archive materials, publicized works and newspaper articles, but it is also linked to the general state of events in Croatia and Yugoslavia, based on the results of the current historiography. Remembrance sites on the local level are also compared with other remembrance sites in Yugoslavia and Europe at that time.

Ključne riječi ► Glina, kultura sjećanja, Jugoslavija, Savez komunista Jugoslavije, Srpska pravoslavna crkva, Spomen-dom

Key words ► Glina, culture of remembrance, Yugoslavia, League of Communists of Yugoslavia, Serbian Orthodox Church, Remembrance Center

UVOD

S travični zločini ustaša u Glini i okolici tijekom 1941. godine, od kojih su dva najstrašnija bila ubojstvo Srba Glinjana u svibnju 1941. u Prekopi i ubojstvo banijskih i kordunaških Srba u glinskoj srpsko-pravoslavnoj crkvi u ljeto iste godine, kao i geneza i utvrđivanje svih činjenica tih događaja, predmet je drugih radova u ovom zborniku. Ovaj se članak bavi poviješću politike i kulture sjećanja na te događaje tijekom vremena komunističke Jugoslavije od Titova konačnog učvršćenja na vlasti na izborima 1945. do njegove smrti 1980. godine, pri čemu se radi konteksta članak osvrće i na stanje tijekom 1944. godine. Glavni je cilj osvijetliti kompleksan splet političkih, društvenih i drugih okolnosti koji je utjecao na način obilježavanja spomenutih zločina tijekom tog razdoblja. Iako se pri tome istražuje lokalna povijest na temelju arhivskih materijala, objavljenih djela i novinskih članaka, ona se pokušava povezati s općim stanjem u Hrvatskoj i Jugoslaviji izloženim na temelju dosadašnje historiografije, kao i komparirati s drugim mjestima sjećanja u tadašnjoj Jugoslaviji i Europi.

1. POČETAK: OSLOBOĐENJE GLINE I BANIJE

Oslobođenje Gline 11. siječnja 1944. godine označilo je novu epohu u povijesti toga grada. Mjesto koje je tek nekoliko godina prije toga preživjelo strašne događaje dobilo je novi sjaj. Većina gradskih kuća bila je dobro očuvana, pružajući priliku za smještaj kakav si partizani, naviknuti na gerilsko ratovanje po teško pristupačnim terenima, već dugo nisu mogli priuštiti.² Za razliku od drugih gradova Korduna i Banije, Glina je imala električnu struju i svoju vlastitu munjaru. Grad je odjednom živnuo. Svaka dva tjedna održavao se sajam, priređivale

su se predstave Centralne kazališne družine ZAVNOH-a, prikazivali se filmovi i organizirala predavanja. Važnije od svega, Glina je zajedno s Topuskom te 1944. godine „partizanska prijestolnica Hrvatske“. Bilo je to posebno priznanje za taj ustanički kraj. U siječnju održana je Prva partijska konferencija Sedme udarne banijske divizije, u veljači Kongres liječnika Narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske, a u kolovozu Prvi kongres pravnik antifašista Hrvatske i Zemaljsko savjetovanje prosvjetnih radnika Hrvatske. Tu je utemeljeno Srpsko kulturno društvo Prosvjeta i pokreće se list *Jedinstvo*. Glinu posjećuju visoki strani i domaći vojni dužnosnici, liječnici, pravnici, kulturni djelatnici.³ Iz obližnjeg Topuskog kao da odjekuje slobodarski duh koji je obećavao bolja vremena. Jer tamo je 9. svibnja 1944. donijeta Deklaracija Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, koja je obećavala, među ostalim, nacionalnu i vjersku ravnopravnost, pravo vlasništva i „privatnu inicijativu u gospodarskom životu“, slobodu vjeroispovijesti, govora, tiska i udruživanja.⁴

Međutim, skeptičniji su se Glinjani i Banijci, ispod toga kratkotrajnoga sjaja, mogli uvjeriti da budućnost koju sprema Komunistička partija Jugoslavije i nije tako sjajna. Samo par mjeseci prije, u rujnu 1943., gotovo po obrascu starozavjetne osvete spaljeno je u nedalekom susjedstvu čitavo mjesto Zrin, ponajprije zato što se u njemu „nije moglo naći ni jednog čovjeka ni žene koji bi držali vezu s partizanima.“⁵ Uspostava čvrste policijske kontrole, odmazda i totalni rat koji je još uvijek trajao ostavili su svojega traga na glinskim civilima koji su bez dozvole nosili oružje. Mnogi od glinskih Hrvata ostali su u gradu, ali su i dalje bili povezani s rodbinom koja je ostala u ustaškom pokretu, koji su neki i dalje simpatizirali. Nije bilo rijetko da se po oslobođenju teritorija nad takvima samovoljno vršila konfiskacija imovine, često ih ostavljajući bez sredstava za život. Zbog takva stanja brojni su Hrvati, čak i u toliko poodmaklo vrijeme kao što je bio travanj 1945., bili spremni bježati iz glinskog i vrginmošćanskog kotara u Petrinju pod ustaškom vlašću.⁶

U takvim okolnostima nije bilo teško zamisliti bujanje međunacionalnih sukoba. Neki Hrvati u Glini s jezikom su nakon oslobođenja grada 1944. partizanima pričali o stravičnom pokolju u srpskopравoslavnoj crkvi u ljeto 1941. godine.⁷ Ali njezine ruševine i zemlja u kojoj su joj položeni temelji već je postala simbolom patnje Srba iz svih dijelova Hrvatske. Oslobođenje grada u ko-

jem je počinjen zločin značilo je simbolično davanje kaka-takva mira nad grobovima žrtava i njihovim obiteljima. U ljeto, 30. srpnja 1944. godine pravoslavno je svećenstvo vodilo parastos (zadušnicu) u „partizanskoj prijestolnici“, što je bilo živo svjedočanstvo široke suradnje komunističkog vodstva Hrvatske za vrijeme rata.⁸ Ali simbolika srušene crkve posebno je došla do izražaja pri osnivanju Srpskog pjevačkog društva Obilić 20. listopada 1944. u Glini, sastavljenog od srpskih i hrvatskih partizana iz svih dijelova Hrvatske. Svileni barjak društva posvećen je „na ruševinama okrvavljene Presvete Bogorodice“, a svečanosti je prisustvovalo nekoliko tisuća ljudi, kao i visokopozicionirani partizani i članovi stranih vojnih misija. Taj događaj međutim nije bio zamišljen kao čin odvajanja nego spajanja. Jer nakon koncerta u središtu Gline, u glinskom Hrvatskom domu uvečer istoga dana priređen je banket za članove Obilića.⁹ Iako se često događalo da su takvi znakovi bili pokazani zbog ideje „bratstva i jedinstva“ koju su komunisti željeznom rukom provodili, ako bi se takva dobra volja praštanja, suživota i zajedništva poštivala i prerasla u dragovoljnu maksimu lokalnog stanovništva, život bi se u tome kraju mogao normalizirati. Nažalost, izgleda da krajem rata u svibnju 1945. pobjednička vojska na prostoru Banije nije imala sluha za takav plan. Prilikom oslobođenja posljednjih gradova „bilo je dosta pljačke od jedinica II Armije“ ponajprije hrvatskih kuća, odmazdi i ubijanja. U glinskoj općini Stankovac vojnici su mlatili odbornika hrvatske nacionalnosti; u Sisku je 19 ranjenih vojnika iz bolnice poubijano dok vojna komanda ništa ne čini u pogledu grubih nepravilnosti.¹⁰ Jasno je da će stanje nakon rata ovisiti o jednome faktoru koji se 1945. iskristalizirao kao jedina važnija politička snaga u zemlji i za koju je bilo izvjesno da će u dogleđno vrijeme imati svu vlast koncentriranu u svojim rukama, a to je bila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Stoga će kultura i oblik sjećanja na glinske žrtve pod vladavinom te partije biti neraskidivo povezana s njezinom ideologijom i politikom.

2. SJEĆANJE NA GLINSKE ŽRTVE U DOBA STALJINIZMA (1945. – 1948.)

Posljednji mjeseci rata, kao i prve poslijeratne godine zasigurno su bile najsurovije i najteže u višedesetljetnoj vladavini KPJ. Pod teretom ambicioznosti jugoslavenskog vodstva lomili su se dotadašnji oblici društvenog i privrednog života. Jer jugoslavenski su ko-

munisti htjeli dokazati Sovjetskom Savezu da su oni najbolji i najautentičniji privrženici revolucije, što je Staljinu, kojem nije bilo u planu izazivati Zapad zbog interesnih sfera u Jugoslaviji, zadavalo glavobolje.¹¹ Međutim, Jugoslavija je imala svoju autohtonu narodnu revoluciju koja je oslobodila zemlju bez pomoći Crvene armije, za razliku od svih drugih zemalja, „narodnih demokracija“ u Srednjoj i Istočnoj Europi. Kao što je oslobođenje došlo iznutra, tako bi i napredak prema socijalističkom društvu trebao proizlaziti, iako prema sovjetskom modelu, ponajprije iz unutarnjeg impulsa naroda Jugoslavije.¹² Taj je narod pak trebalo voditi i usmjeravati, što nisu mogli svi komunisti. Zasižno svjestan činjenice mladosti većine kadrova koji su tada sačinjavali lokalni ogranak Komunističke partije, jedan je visokopozicionirani član Okružnog komiteta KPH za Baniju na partijskoj konferenciji 1. kolovoza 1945. rekao da današnja partija po svojoj disciplini zaostaje za „starem gardom“. Malobrojna su elita, avangarda, oni komunisti koji su bili članovi još od 1940./41. ili prije, koji su se talili u kaznionicama Kraljevine Jugoslavije, u ideologiji Lenjina i Staljina, i koje je odgojio sam Tito. Oni su vođe, a ako se mladi kadrovi budu trudili pratiti tu razinu, Jugoslavija će se pretvoriti „u jedan cvatući vrt sreće i blagostanja, slobode i bratstva za relativno kratko vrijeme.“¹³

Prvi i osnovni korak stare lenjinističko-staljinističke garde u pretvaranju zemlje u „cvatući vrt sreće i blagostanja“, kojem se pristupilo još za vrijeme rata, bio je raščišćavanje ne samo sa svim zločinačkim elementima režima koji su prethodili komunističkoj vladavini, nego i s onima koji su svojim svjetonazorom ili opredjeljenjem bili protiv ideologije KPJ. Za to su poglavito bili zaduženi vojni sudovi, Odjeljenje za zaštitu naroda i države kao i (od travnja 1945. formirani) Sudovi za zaštitu časti Hrvata i Srba.¹⁴ Od takva razvoja nisu bile izuzete ni Glina i Banija. Godine 1944. to je područje dobilo, prvo u Jugoslaviji, Narodnu miliciju (isprva pod nazivom Odborska straža). Njihov zadatak nije bio samo obrana od iznenadnih napada neprijateljskih jedinica i borba protiv križara neposredno poslije rata (kojih je u Glinskom kotaru samo u lipnju 1945. uhićeno 700!) već i stvaranje organa unutarnje kontrole i nadzora. Borci i službenici koji su djelovali unutar te milicije postali su zametak Ministarstva unutrašnjih poslova Hrvatske.¹⁵

Obračun s kolaboracionistima, naoružanim gerilskim grupama i neistomišljenicima koji su provodili ti organi bio je jasno vidljiv i zasižno je pridonio osjeća-

ju straha i nesigurnosti ne samo kod pristaša bivših režima i civilnog stanovništva, već i kod nekih partizana. Svi su mogli biti osuđeni, a ne samo pravi ratni zločinci. S „čišćenjem“ nacizma i fašizma pometeni su i svi oni koji svojim svjetonazorom nisu odgovarali Komunističkoj partiji. Dakako, bilo je suđenja pravim ratnim zločincima, ubojicama i pljačkašima kao što je to bio Šime Naglič, kojemu je na javnom suđenju u glinskoj Kasini dokazano da je u noći s 11. na 12. svibnja sudjelovao u uhićenju i sljedećeg dana u Prekopi u pogubljenju glinskih Srba.¹⁶ Ali s obzirom na to da je suradnja s okupatorom bila najšire definirana – bilo je već dovoljno da se samo nastavilo djelovati ili čak egzistirati u okviru NDH – svatko je mogao biti optužen da je upleten ili da je simpatizer fašizma što je dobro došlo komunistima da se riješe neistomišljenika.¹⁷ Tako je, za primjer, u obližnjoj Petrinji optužen katolički svećenik Nikola Soldo jer je za vrijeme NDH u listu *Hrvatska zemlja* pisao članke iz područja humanističkih znanosti. U njima se čak prikriveno suprotstavljao ustaškim zločinima, ali je osuđen jer je bio nesklon NOP-u i komunizmu te jer je još od Kraljevine Jugoslavije propagirao osnutak nezavisne Hrvatske. Što je još gore, on „je toga mišljenja i danas“. Zbog toga je bio osuđen na „gubitak nacionalne časti i doživotan prisilan rad“.¹⁸ Učiteljica iz Banskog Grabovca osuđena je jer je bila iz ustaške obitelji i jer se neprijateljski odnosila prema komunistima. Nije neobično stoga da su se i među djecom širili netrepeljivi odnosi. Tako su učenici Realne gimnazije u Glini, članovi Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, u veljači 1946. tražili da se iz gimnazije odstrane učenici (među njima i Karlo „Lipah“ (!)) zbog njihova „protunarodnog rada“, jer su navodno pisali parole, za vrijeme rata bili su na „drugoj strani“ i nakon rata nastavili su kontakt s članovima obitelji koji su bili u križarima. Slično i učenici Učiteljske škole u Karlovcu koji su tražili udaljšavanje onih učenika koji „fašistički rovale“ i „čiji rad za vreme okupacije kao i posle oslobođenja nije bio u skladu s interesima i tekovinama Narodno-Oslobodilačke borbe“.¹⁹

Stanje nije bilo mirno niti u redovima koji su u ratu bili na strani NOB-a. Neposredno nakon rata posebna opasnost za KPJ na Baniji bili su „mačekovci“, a veliki je razlog za zabrinutost komunistima bila činjenica da se „mačekovština“ širila iz Narodnooslobodilačkih odbora u hrvatskim selima. Oni su počeli isticati domobrane kao prave heroje, a ne partizane ili ustaše, te govoriti o dolasku Engleza koji će uzeti vlast partizanima. Kako će

se pokazati, ti će glasovi u poslijeratnim godinama biti konstantni, a imali su i dobar temelj: Churchill je na Postdamskoj konferenciji, zasigurno u rastućem strahu od prekršaja interesnih sfera koje je dogovorio sa Staljinom, glasno izrazio nezadovoljstvo zbog toga što KPJ vlada policijskim terorom i nadzorom javnog života ne puno drugačijem od fašista.²⁰ Zbog toga se trebalo što prije obračunati s onim neistomišljenicima komunističkog režima koji su očekivali da će se poslijeratna Jugoslavija zbliziti sa Zapadom, a to se ponajviše činilo njihovim povezivanjem s ustaškim ili četničkim zločincima. Tako je sudjelovanje u prijeratnim političkim strankama za komuniste bilo zločinačko dijeljenje vlasti s „velikosrpskom reakcijom“ (Cvetkovićem) a prijeratne akcije protiv radikalne ljevice tj. komunističke bilo je djelovanje „protiv demokratskih težnja naroda“ za što su dijeljene smrtna i zatvorska kazna.²¹

Jednako očekivanje od Engleza kao Mačekovi sljedbenici imala je „četnička grupa“ u Vojnoj komandi Gline, otkrivena u lipnju 1945., koja je bila povezana sa sličnim grupama u Dvoru i Bosni.²² Dakako, i to je bilo brzo spriječeno, pa su tako brzo uhićeni propagatori „šovinističke mržnje“ koji su očekivali oslobođenje s kraljem Petrom na čelu i osvetu nad Hrvatima.²³ Sveopće očekivanje sukoba između Istoka i Zapada bilo je rašireno kako među komunistima, tako i među stanovništvom, a napeta se atmosfera nije smirila niti nakon namjštene pobjede Narodne fronte 11. studenog 1945. na izborima za Ustavotvornu skupštinu, koji su bili obilježeni pritiscima i zloupotrebama.²⁴

U tako teškim i nesigurnim ratnim i poratnim okolnostima održano je u Glini suđenje pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je djelovala pod tim imenom od 1944. do 1947. godine. Svijest o važnosti demokratskih suđenja za ratne zločine dakako nije došla od strane komunističke, već iz ratne potrebe surađivanja sa Zapadom. Nakon načelnih dogovora o potrebi suđenja ratnim zločincima, u Londonu je 20. listopada 1943. Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine pozvala članice antihitlerovske koalicije na osnivanje državnih komisija. AVNOJ je 30. studenoga 1943. osnovao Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a ZAVNOH je 18. svibnja 1944. osnovao zemaljsku instancu te komisije.²⁵ Pred njome su, od listopada do početka studenog 1944., neki od preživjelih glinskih građana (njih 27, većinom Hrvata), svjedočili o stravičnom zločinu u glinskoj srpskopравoslavnoj crkvi. Preslušavanja građana

na o svibanjskom pokolju glinskih Srba protezala su se od početka do polovice 1945. godine. Dakako, svi su svjedoci zasigurno bili svjesni, zbog opisanih okolnosti, da suđenja pod komunistima nisu organizirana niti po najstručnijim niti po demokratskim standardima. Iako su visoki činovnici i suci zasigurno bili kompetentni, kao što je u ovom glinskom slučaju bio Aleksandar Goldštajn, oni nisu bili jedini faktori u tome procesu. Brojni sudski dokumenti toga vremena pokazuju nestručnost i brzopletost nižih kadrova i zapisničara, kao i neskrivenu ideologiju Komunističke partije koja se često vidi u presudama. Kvaliteta obavljenog posla bila je takva da je u srpnju 1946. bilo potrebno iznova uređivati popise i dokumente, dok su Okružne komisije prekorene jer nisu obavile svoje zadatke.²⁶ Iako je u Glini većina preživjelih zločinaca, svjesnih svoje krivice, brzo pobjegla pred partizanima, za obične glinske građane ovo je pak suđenje moglo biti izuzetno opasno. Prvi svjedok pred Zemaljskom komisijom bio je Ante Šešerin, koji je radio u glinskoj gradskoj munjari i čije je svjedočenje – nepravedno, ako je suditi po njegovoj kasnijoj grižnji savjesti – dovelo do smaknuća njegova nadređenog koji je očito čiste savjesti ostao raditi u gradu nakon ulaska partizana u Glinu. Vijest o tome smaknuću brzo se proširila gradom.²⁷ Nije slučajno da je baš Šešerin prvi svjedočio. On je u ustaškim dokumentima iz 1941. bio prokazan kao komunist i tada je uhićen, ali teža ga kazna nije snašla, navodno jer je bio Hrvat.²⁸ Preživjevši rat, on se brzo penjao u hijerarhiji: u siječnju 1945. član je Gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Glini, a već u lipnju iste godine predsjednik komisije.²⁹ Svjedočenje pred Zemaljskom komisijom dakle nije bila obično izvršavanje građanske obaveze – u njima su sjedili lokalni članovi Komunističke partije koji su ujedno bili i suci i svjedoci, što je za „nepodobne“ građane bila vrlo opasna kombinacija.

Međutim, bilo bi sasvim pogrešno oduzimati historiografsku vrijednost svjedočenjima glinskih građana, zbog suđenja pod očitim ideološkim okovima te zbog znatnih ili manjih pogrešaka. Kao svaki tekst, i ova su svjedočenja podložna interpretacijama i reinterpretacijama, ali je zadatak kritičke historiografije stručno ispitati i vrednovati izvore. Još i više, ti izvori daju prvi znatniji uvid u još svježije sjećanje lokalne hrvatske populacije na zločin u Glini iz proljeća i ljeta 1941. godine. U svjedočenjima Hrvata vidi se istaknuti odmak od odgovornosti za zločine – zločini su bili pod čvrstim nadzorom ustaša i tu se ništa nije moglo učiniti. Doduše,

nitko nije niti tražio milost za njih. Prema jednome svjedoku, na njegovo pitanje zašto ubijaju te ljude, jedan je ustaša odgovorio: "Koljemo Srbe, jer dok ih nepokoljemo do jednoga, za nas Hrvate nema spasa." Toj se luđačkoj logici, koja je mogla voditi u samo još veće probleme, nitko nije suprotstavio jer se manjina slagala s njom, a ostali su bili u paralizirajućem strahu i suprotstavljanjem su samo mogli izgubiti život.³⁰

Ali sada je Glina konačno bila oslobođena ustaške strahovlade. Je li to značilo da će žrtve biti dostojno pokopane i njihova muka obilježena onako kako su htjeli njihovi bližnji? Golema većina srpske populacije, a to je bio pretežno seljački svijet, i dalje se držala pravoslavne vjere i pokapanje je moglo biti samo u skladu s kršćanskim običajima. Ali, ako je u nečemu komunistička ideologija bila čvrsto dosljedna od svojih početaka u 19. stoljeću, onda je to bio stav prema religiji. Marxove su riječi bile jasne i tu nije bilo većih odstupanja:

Religijska bijeda je jednim dijelom izraz zbiljske bijede, a jednim dijelom protest protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh svijeta bez duha. Ona je opijum naroda.

Prevladavanje religije kao iluzorne sreće naroda zahtjev je njegove zbiljske sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svome stanju jest zahtjev da napusti stanje u kome su iluzije potrebne. Kritika religije je, dakle, u klici kritika doline suza čiji je oreol religija.

[...] Religija je samo iluzorno sunce, koje će se okretati oko čovjeka sve dok se on ne bude kretao oko samoga sebe. Pošto je, dakle, iščezao onostrani svijet istine, zadatak je historije da uspostavi istinu ovoga svijeta. Pošto je demaskiran sveti oblik čovjekova samoootuđenja, zadatak je prije svega filozofije, koja se nalazi u službi historije da demaskira otuđenje u njegovim nesvetim oblicima. Kritika neba pretvara se time u kritiku zemlje, kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike.³¹

Religija je za Komunističku partiju praznovjerje, traženje utjehe razočaranog čovjeka u nepostojećem svijetu i što je najvažnije, odvlačenje čovjeka od onoga čemu bi se stvarno trebao posvetiti, izgradnji i poboljšanju ovoga svijeta. Zbog toga bi svaki pokušaj odavanja počasti i pokapanja žrtava po pravoslavnim običajima nužno vodio u pasivni otpor ili aktivni konflikt s komunističkim vlastima.

Istina, neposredno nakon rata odnos komunista prema Katoličkoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi nije bio toli-

ko čvrst i nepromjenjiv. Katolička je crkva bila poseban problem komunistima zbog svoje međunarodne uloge i utjecaja te bliskosti s prijašnjim državnim vlastima što je sve svoj izvor imalo u ideološkim suprotnostima. Međutim, Tito ju je 1945. lukavim taktiziranjem htio privući na svoju stranu i odvojiti od Vatikana.³² Upravo su razgovori Tita i nadbiskupa Alojzija Stepinca i u Glini značili lagano popuštanje, pa su se na okružnoj partijskoj konferenciji za Baniju čuli glasovi da pitanje „popova“ ne treba generalizirati jer su mnogi bili naklonjeni partizanskoj borbi.³³ Ipak je i to vrijeme bilo obilježeno stalnim nadzorom pa se neprijateljski gledalo kada su „razni popovi“ slali opatice da okupljaju omladinu, što je razbijalo „progresivne“ omladinske redove, i što je trebalo spriječiti budnom pažnjom te ubacivanjem SKOJ-evaca i članova partije u njihove redove.³⁴ Što se tiče svećenika koji su surađivali s komunistima, na njih se gledalo kao na dobrodošlog trojanskog konja, koji treba iskoristiti u pravom ratu koji se pokretao protiv religije.³⁵ Treba se napomenuti da je samo 1945. godine ubijeno gotovo dvije stotine katoličkih svećenika u Jugoslaviji i bilo je jasno da neće biti dogovora. Nakon objave *Pastirskog pisma katoličkih biskupa Jugoslavije* 20. rujna 1945. nastupila je propast pregovora između Katoličke crkve i komunističkog vodstva, a progon Crkve, poglavito u Hrvatskoj i Sloveniji, došao je do usijanjanja, što se najbolje vidjelo u postupku protiv Stepinca u jesen 1946. godine.³⁶

Takav je razvoj događaja imao izravne posljedice za način sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine. Treba se sjetiti da je Stepinac, po svjedočenju katoličkog glinskog župnika Franca Žužeka od 10. listopada 1944., izravno intervenirao i u konačnici spasio život Srpkinja koje su bile krajem srpnja 1941. uhićene u Glini.³⁷ Zato ne čudi iznimno zanimanje za taj slučaj na Baniji i u glinskome kraju. Lokalne su vlasti inače muku mučile s prodajom novouspostavljenih režimskih listova, *Borbe* i *Jedinstva*, zbog nepismenosti, problema dostave, nezainteresiranosti potencijalnih čitatelja ali i očite ideologiziranosti listova. Međutim, brojevi koji su pratili suđenje Stepincu bili su razgrabljeni.³⁸ Jasan je bio pokušaj Komunističke partije da prekine bilo kakav govor o Stepincu kao protivniku ustaških zločina i pretvori istoga u ustaškog suradnika i zločinca. Taktika je bila ista kao i s pristašama Mačeka, strpati svećenike u isti koš s ustašama. Kada je Žužek u jednome pismu Milanu Despotu, jednome od glavnih komunista na Baniji i tada načelniku Odjela za unutrašnje poslove pri

Okružnom N.O.-u Banije, pokušao obraniti Stepinca ukazujući na njegove postupke, doživio je brutalan odgovor. Despot je odmah javno odgovorio u listu *Jedinstvo* optuživši župnika da si „prisvaja epitet spasitelja glinskih Srba“, njegovo pismo okarakterizirao je kao pokušaj „u kome se želi prikazati“ kao „nevina dušica, koji se nikad nije bavio politikom“ i koji „organizuje svjedočenje na procesu Lisak-Stepinac, po kome bi čitavu akciju prevođenja Srba na katolicizam trebalo prikazati u sasvim drugom svjetlu, nego što ono u stvari jest“. Po Despotu, nedavni postupak Lisak-Stepinac otkrio je dublju pozadinu „čije niti vode u Rim“, masovno pokrštavanje bilo je u službi širenja „italijanskog imperijalizma“ a „sav taj posao organizirali su glavni agenti Rima i imperijalističke Italije Pavelić i Stepinac uzajamno“. To je vodilo ustaškim zločinima koja

... su u Glini postigla svoj vrhunac. Klanje i na najzvjerskiji način ubijanje hiljade Srba u Glinskoj pravoslavnoj crkvi – koji su namamljeni na pokrst – zločin je kakovom nema ravna u našoj historiji. Parola o pokrstu, koju su u našem kraju širili ustaše i njihovi agenti, stajalo je mnoge naivne ljude njihova života. [...] A s tim se poslom bavi glinski pop Žužek. On tvrdi i pokušava svjedočiti da je pokrštavanje bilo dobrovoljno i da je Stepinac takovom svojom politikom spašavao srpski narod.³⁹

Zatim je Despot rekao da je Žužek „kuja“ koja ne laje „radi sela, nego radi sebe“, pokušao ga je povezati s ustaškim zločinima i ustvrdio „da rovari protiv narodnih interesa“.⁴⁰ Žužeka su kasnije komunisti čak pokušali dovesti u vezu s već spomenutim ustašom Šimom Nagličem tvrdeći da su oboje „nagovarali narod da dođe na ‘pokrst’ u Solinu, gdje su već u napred bile spremljene rake“.⁴¹

Dakle, Despot je krivnju za zločin u Glini prebacio na Katoličku crkvu, a Žužeka je ušutkao prijeteci mu tada uobičajenim postupkom, povezivanjem s ustašama, što je moglo rezultirati najstrožom kaznom. Prema nekim izvorima, srpski je narod na Baniji apsolutno odobravao ovaj postupak prema Katoličkoj crkvi, dok je među Hrvatima bilo „izvjesnog negodovanja“. Međutim, uzmu li se u obzir kasniji događaji, teško da je pravoslavno stanovništvo odobravalo postupak prema Žužeku. Jer pravoslavno je svećenstvo na njega gledalo prijateljski, a stanje u Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC) nije bilo puno bolje od onog u Katoličkoj crkvi, iako su odnosi dvije crkve nakon rata bili izuzetno loši, dok je odnos SPC-a

prema Komunističkoj partiji bio u relativno boljem stanju. Međutim, SPC je iz Drugog svjetskog rata izašla teško osakaćena. U ratu je osiromašena, crkve su joj bile spaljene, od strane komunističke optužena je da je bila i ostala jedan od glavnih nosioca srpskog hegemonizma. Pravoslavni svećenici su također bili napadani i ubijani, a stanovništvo je bilo odvrćano od crkvenih običaja i vjeronauka u čemu su prednjačili srpski partizani od kojih su mnogi bili, ili su pod utjecajem komunističke ideologije postali gorljivi ateisti. U oba slučaja – Katoličke i Srpske pravoslavne crkve – utjecaj u priklanjanju komunističkoj politici za neke su imali i materijalni probici, oduzimanje zemljišta.⁴²

Što su onda lokalni srpski seljaci u glinskome kraju, većinom i dalje vjerni pravoslavnim običajima, mogli učiniti s tijelima svojih bližnjih, ubijenih i zakopanih u jamama 1941. godine? Kako obilježiti spomen na njih ako je njima poželjan način obilježavanja bio smatran praznovjerjem i znakom njihove bijede od strane vladajuće ideologije?

Jame u kojima su ustaše zakopale žrtve ubijene u svibnju i srpnju 1941. godine (kao i neke druge lokacije nepovezane s tim zločinima) bile su identificirane već 1944. godine od Zemaljske komisije za ratne zločine te su sastavljene njihove položajne skice. Velika grobnica Srba Glinjana ubijenih u svibnju u Prekopi nalazila se blizu Hađerskog mlina, tik do rijeke Gline, a tri manje grobnice ubijenih u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi identificirane su u šikari Latinovo, blizu ceste između Novog Sela Glinskog i Marinbroda. Na potonjoj su se lokaciji 3. studenog 1944. našli članovi Komisije na čelu s Aleksandrom Goldštajnom, kojima je svjedok Blaž Šoštarčić, tada predsjednik mjesnog NOO-a Kihalac, potvrdio da se tamo nalaze žrtve iz srpnja 1941. godine. Ali, tada ništa nije učinjeno osim pokusnog kopanja jer se ustvrdilo da je „teren podvodan, te da se voda izljeva, a teren odronjava“ i zbog toga je otkopavanje bilo obustavljeno te ubrzo posve zaboravljeno.⁴³ To nije bilo svugdje tako – u petrinjskom kotaru u prosincu 1945. organizirane su komisije za podizanje spomenika žrtvama fašističkog terora i neki su posmrtni ostaci u tamošnjim selima već preneseni na groblje.⁴⁴ Ali takvih je primjera bilo malo. Komunističke vlasti nisu na prvome mjestu imale „žrtve fašističkog terora“, civile koji nisu bili pripadnici partizanskih odreda, nego su većinom bili Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ubijeni zbog zločinačke ideologije ustaša. Puno se veća pažnja pridavala narodnim herojima i palim borcima jer je sjećanje

na njih bolje odgovaralo komunističkoj ideologiji u izgradnji nove države.

Ipak, ondje gdje su vlasti u Glini stale nastavila je 1946. godine Srpska pravoslavna crkva u suradnji s lokalnim pučanstvom. Te je godine Crkveni odbor Gline na čelu s Petrom Opajićem pokrenuo inicijativu da se sve žrtve ustaškog zločina zakopane u jamama u užoj okolini Gline prenesu na Pogledić, brdo gdje je bilo glinsko srpskopravoslavno groblje, da obnove tamošnju porušenu crkvicu i u njezinu kriptu sahrane žrtve. Tek su se tada, uvidjevši taj angažman SPC-a, vlasti „probudile“, naime Kotarski narodni odbor Gline s predsjednikom Đurom Čorkovićem.⁴⁵ Trećeg dana kolovoza 1946. godine održan je sastanak delegata iz svih sela glinskog i nekoliko sela vrginmošćanskog kotara. Donesen je novi plan kojim se namjeravalo od 1. rujna iskopati tri velike grobnice u Hađeru kod Prekope, došlo je odobrenje od Ministarstva unutrašnjih poslova te su osnovani odbori u selima koji su skupljali novčane priloge za podizanje spomen-ploča. Prvotni plan Crkvenog odbora izmijenjen je i odlučeno je da se na mjestu porušene crkvice ne sagradi nova, nego kolektivna grobnica sa spomen-pločom.⁴⁶ Iz svega se vidi da angažman lokalnih vlasti nije došao zbog plemenite suradnje sa SPC-om, već radi stroge kontrole tog osjetljivog projekta i preuzimanjem obilježavanja zločina u svoje ruke. Počelo se raditi na identificiranju grobnica i osigurana su novčana sredstva (vjerojatno podijeljena između Crkvenog odbora i Kotarskog narodnog odbora), a iskapanja su vršili lokalni seljaci iz glinskog i vrginmošćanskog kotara. Neki od njih radili su dobrovoljno kada su mogli, dok su neki radili stalno i bili su plaćeni za svoj posao. U projekt je uključen i Simo Petrović iz UDB-e koji je trebao identificirati grobnice i osigurati nesmetan rad seljacima.⁴⁷

Prvi dio iskapanja nije počeo u rujnu 1946., nego tek 1947. godine kada je otvoreno deset kolektivnih i više manjih jama. Iako je tada izgrađena kolektivna grobnica na glinskom pravoslavnom groblju u koju su preneseni zemni ostaci žrtava, tada su na vidjelo izbile brojne teškoće. Petrović očito nije bio najbolje upoznat sa svim pojedinostima zadatka koje je obavljao i nije uspio identificirati sve grobnice. Najveći je propust bio što komunističke vlasti nisu osigurale kompetentne sudske i medicinske stručnjake koji su mogli forenzičkom analizom dati brojne podatke o načinu na koji su zločini izvršeni i time prikupiti dodatne dokaze te uopće identificirati žrtve.⁴⁸ Samo su one žrtve, kod kojih su nađene identifikacijske isprave ili specifični predmeti i

Sl. 1. Spomen ploča na glinskom groblju žrtvama iz 1941.

odjeća, bile identificirane (a takvih nije bilo puno s obzirom na oduzimanje stvari i odjeće) te je određen približan broj žrtava u grobnicama. Umjesto stručne obrade, iskapanje je dakle bilo primitivno organizirano. Srpski su seljaci iskopavali raspadnute lešine koje sami u najvećem broju slučajeva nisu mogli identificirati, tovarili ih na kola s konjima i prevozili ih kroz razna sela koja su bila na putu između tih jama i glinskog pravoslavno groblja. Takva se nekompetentnost višestruko vratila lokalnim vlastima jer su se morali suočiti s problemom povišenih nacionalnih tenzija. Grobnice su se uglavnom nalazile u hrvatskim selima i lokalno se stanovništvo bunilo jer su se iskapanja vršila u toku poljskih radova (npr., u Latinovu gdje su se nalazile jame ubijenih u srpnju 1941. u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi), kao i jer su se zemni ostaci prevozili kroz njihova sela i „širila neugodan zadah“. Te su prigovore neki srpski seljaci doživjeli kao dodatnu uvredu i atmosfera je ubrzo postala užarena, s dobrom perspektivom da se pretvori u fizički obračun.⁴⁹

Jasno je dakle da su komunističke vlasti svojom manjkavom organizacijom sebi stvorile dodatne probleme. Iskapanje je obustavljeno, glinski Kotarski komitet povezoao se s vrginmošćanskim, sa čijim su članovima proširili svoj odbor za vađenje kostiju žrtava fašističkog terora. Održani su sastanci u Glini kako bi se smirile tenzije i uhićeni su jedan Srbin i, valjda za ravnotežu, jedan Hrvat, koji su prilikom iskapanja narušavali nacionalne odnose.⁵⁰ Time se otvara novo pitanje, naime zašto nakon završetka rata same vlasti nisu izgradile dostojan spomenik Srbima ubijenim od ustaša 1941. godine već su se pokrenule tek na inicijativu Crkvenog odbora i zašto je na mjestu srušene crkve usred grada stajala hrpa kamenja? Je li u tome ulogu imalo nacionalno pitanje koje je, čini se, pri iskapanju poput neposu-

stajuće prijetnje višenacionalnoj državi opet izbilo u prvi plan?⁵¹

Nacionalno pitanje u prijeratnoj i poslijeratnoj Jugoslaviji jedno je od najvećih problema te države, ako ne i najveći problem, o kojem dobrim dijelom ovisi njezin opstanak. Komunistička partija Jugoslavije u međuratnom i ratnom razdoblju po tom je pitanju stalno mijenjala svoje poglede pod utjecajem direktiva iz Sovjetskog Saveza i marksističko-lenjinističke ideologije, baš kao što je pod tim utjecajem bila i u drugim važnim pitanjima nakon rata, poput agrarne reforme ili odnosa prema religiji.⁵² Do kraja tridesetih godina njezina se politika ustalila na gledištu ravnopravnosti svih naroda u Jugoslaviji i nužnosti federalizacije što se pokušalo primijeniti u praksi osnivanjem Komunističke partije Hrvatske i Slovenije 1937. godine. Ipak, nakon rata provedena federalizacija, koja je imala korijen u neostvarenim jugoslavenskim federalističkim projektima kao i u sovjetskome uzoru, postojala je samo na papiru dok je u praksi vladao kruti centralizam partije, vojske i državne birokracije sa sjedištem u Beogradu.⁵³

U razmatranju nacionalnog pitanja potrebno je biti vrlo oprezan u interpretaciji i čuvati se stereotipnih prikaza, koji ponajprije dominiraju u stranoj historiografiji, i koji često prikazuju nacionalni problem u pojednostavljenom i primitivnom obliku, ističući ga kao nemjerljivo najvažniji čimbenik na ovim prostorima. Prema takvu prikazu divljačka balkanska plemena stoljećima se mrze i samo čekaju kada će skočiti jedna drugima za vrat pri čemu je vrhunac strahota bio Drugi svjetski rat. Za vrijeme komunističke diktature nacionalizam je bio potiskivan ili ublažavan pod plemenitom parolom „bratstva i jedinstva“ i snivao dugo očekivani i pohlepan san osnivanja vlastitih nacionalnih država da bi raspadom Sovjetskog Saveza ponovno doživio svoje uskrsnuće i poveo balkanske narode u novi val krvoprolića radi ostvarenja svojih ideala.⁵⁴ Nasuprot takvim pojednostavljenjima jasno je da je nacionalno pitanje doživjelo svoj jak izraz i u komunističkoj Jugoslaviji, ali ono nije bilo istovjetno prijašnjim pojavljivanjima tog problema, već su se rasprave o njemu pojavile unutar ideologije i politike Komunističke partije tj. Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Također se ne može reći da je nacionalno pitanje bio jedini faktor na ovim prostorima koji se krije ispod svakog društvenog, političkog i uopće svakodnevnog problema.

Iako je partijska ideologija i politika u nacionalnom pogledu bila svjesna regionalnih razlika uvjetovanih

društvenim, povijesnim i drugim čimbenicima nove države, ta je individualizirajuća politika bila u skladu s jedinstvenom strategijom KPJ. A jedinstvena strategija je u drugoj polovini četrdesetih godina odgovarala stereotipnoj predodžbi nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, koja se nepravedno protežu na čitavu povijest te države: iako eksplicitno svjesna teškoće nacionalnog problema, komunistička je elita tabuizirala raspravu o „kontrarevolucionarnim“ strujama, povijesnom iskustvu „revolucionarne avangarde“, NOP-u i nacionalnim odnosima u Jugoslaviji.⁵⁵ Zato za komuniste četrdesetih godina nacionalno pitanje nije bilo problem u obilježavanju sjećanja na glinske žrtve 1941. godine. Jer nije se smjelo uopće priznati da nakon revolucije taj problem u bitnome još postoji. Od najviše instance, Tita, do najnižih instanci, komunisti nisu govorili kako riješiti nacionalno pitanje već su držali da ono *već jest* riješeno samim federativnim uređenjem i „bratstvom i jedinstvom“ iskovanim za vrijeme Drugoga svjetskog rata.⁵⁶ Stoga nacionalne tenzije u Glini, koje u izvještajima osciliraju od uzornog do lošeg stanja, za komuniste nisu strukturni problemi već „stare ostavštine nacionalnog šovinizma“ koje „nisu još iskorijenjene“⁵⁷ te koje stoga treba riješiti takoreći kao završni glanc pri izgradnji nove države.⁵⁸

Ako vlasti nisu htjele priznati nacionalni problem, onda je razlog njihove politike prema glinskim žrtvama iz 1941. godine ležao negdje sasvim drugdje. Zsigurno, nepogodna je okolnost bila što je zločin učinjen u srpskopравoslavnoj crkvi, između čijeg su vrha i Komunističke partije bili ideološki rascjepi. Zato bi svako obnavljanje porušene crkve bilo suočeno s dilemom popuštanja ideološki protivničkoj religijskoj zajednici s jedne i pokušaja inkorporiranja tog događaja u komunistički sustav vrijednosti i njegova predstavljanja prošlosti s druge strane. No još i važnije od problema vezanih uz religiju ili, kako je posprдно rekao jedan član banjskog Okružnog komiteta u ljeto 1945. godine, od „teološko-filozofskih pitanja“, prva je i najvažnija zadaća bila posvetiti se izgradnji nove države.⁵⁹ Kako je rekao Marx, od neba, religije i teologije potrebno je okrenuti se zemlji, pravu i politici.

I doista, bilo bi pretjerano očekivati planove i financijska sredstva za obilježavanje prošlih tragedija kada je sadašnjost toliko pritiskala svakog pojedinca. Zemlja je bila siromašna i porušena, velik dio stanovništva bio je bez krova nad glavom, a problem prehrane zahtijevao je veliki angažman vlasti kroz čitav taj period.⁶⁰ U ožujku 1946. tek se krenulo s obnovom. Podijelili su se zadaci

oko obnove sela, popravljanja seoskih putova, cesta i škola. U banijskim gradovima trebalo je urediti i očistiti ruševine, kanale i parkove te nasuti ulice, osposobiti telefonske linije, a u Glini staviti u pogon električnu centralu.⁶¹ Izgradnja i obnova u tome je kraju bila pravi izazov za komunističke vlasti jer su Banija i glinski kraj bili izuzetno ruralnog karaktera. Na području čitave Banije u travnju 1946. bila je samo 21 tvornica s više od 20 radnika, pet banaka i osam trgovačkih poduzeća. Za razliku od toga, bilo je 344 sela što se ogledalo i u strukturi banijskog Okružnog komiteta u kolovozu 1945. godine: od 390 delegata 291 ih je bilo seljaka.⁶²

Ako se dakle rekapituliraju spoznaje o kulturi sjećanja na glinske žrtve između 1945. i 1948. godine, može se zaključiti da je o njima brinula ponajprije Srpska pravoslavna crkva. Lokalne komunističke vlasti zbog kompleksnog su spleta okolnosti, a ponajprije svoje ideologije (okrenutosti izgradnji države i neprijateljstvu prema religiji), političke pragmatike te nedostatka svijesti o potrebi sjećanja samo rubno dotakle to pitanje kroz Zemaljsku komisiju, pokrenutu ne zbog žrtava već zbog kažnjavanja suradnika okupatora ali ideoloških protivnika. Nacionalno pitanje bilo je prisutno, ali ono nije igralo odlučujuću ulogu u neobilježavanju stradanja glinskih žrtava od komunističkih vlasti u samoj Glini.

Pokuša li se provjeriti ovaj zaključak jednom od metoda iole ozbiljnije historiografije, komparativnom historijom, doći će se do sukladnih rezultata. Primjerice, na beogradskom Sajmištu je od 1941. do 1942. u logoru smrti na najbrutalniji način ubijeno 7 000 Židova, a 1942. do oslobođenja Beograda krajem 1944. godine on je služio kao koncentracijski logor za više od 30.000 političkih zatvorenika, među njima i komunisti. Kao u Glini, tamo je djelovala Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača preko zemunske Anketne komisije za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu. I u njezinu je radu bilo ozbiljnih propusta, a nakon završetka iskopavanja i istrage, Sajmište ne samo da nije bilo obilježeno kao mjesto stradanja i pijeteta prema žrtvama, već su u ratu oštećeni paviljoni srušeni, a na mjestu koje je prije par godina bilo prizor stravičnih scena napravljen je logistički centar za izgradnju Novog Beograda. Njime su odjekivali veseli povici omladinskih brigada, organizirali su se analfabetski tečajevi, kulturno-umjetničke manifestacije, priredbe, plesovi i koncerti kao da se prije par godina na tome mjestu ništa nije dogodilo.⁶³ Glavni uzrok neobilježavanja žrtava naciz-

ma i fašizma u čitavoj Jugoslaviji bilo je dakle odsustvo svijesti o potrebi iskazivanja pijeteta žrtvama i sjećanja na njih te isključiva usmjerenost prema modernizaciji i izgradnji socijalizma. Jedino sjećanje, uz par rijetkih iznimaka za žrtve fašističkog terora, koju je komunistička vlast tada poticala bilo je ono koje se dobro uklapalo u njezinu politiku i ideologiju, naime veličanje heroja NOB-a koji su dobivali puno veću državnu i medijsku pozornost. Tako je prilikom prijenosa kostiju Marka Oreškovića iz Lapca u Korenicu „vrlo uspjela“ „proslava“ okupila 7 000 ljudi.⁶⁴

U kakvu je odnosu Jugoslavija po tom pitanju bila prema zapadnoj Europi? Iako je teško generalizirati, u Francuskoj i Nizozemskoj nakon rata, primjerice, stradanje Židova bilo je potpuno marginalizirano nasuprot isticanja stradanja Francuza tj. Nizozemaca pod nacizmom. To je bilo uvjetovano kontinuirano snažnim anti-semitskim osjećajem kao i činjenicom da se većina Židova nije vratila iz Njemačke, a većina zarobljenih Francuza i Nizozemaca jest, čime su oni više utjecali na svijest o stradanjima.⁶⁵ Kao i u Jugoslaviji, i tu se slavio otpor, jer bi tugovanje nad progonjenima negativno djelovalo na krhku poslijeratnu nacionalnu svijest koja se trebala osnažiti trijumfalizmom. Strategija da se u komemoraciju uključe sve žrtve progona, pa tako i Židovi, imala je samo djelomičan uspjeh u Francuskoj i Belgiji, ali je komemoracija, za razliku od Jugoslavije, ipak postojala.⁶⁶ Međutim, ukoliko se glinski slučaj usporedi s uzornim primjerima razvijene kulture sjećanja poput Dachaua u Njemačkoj, Jugoslavija zaostaje još i više. Jer saveznici su odmah po oslobođenju logora počeli educirati lokalno građanstvo o tamošnjim događajima a već u svibnju 1945. zadužili su gradsko vijeće za podizanje spomenika.⁶⁷ Kako je pokazano, u isto vrijeme o podizanju spomenika u Glini od strane lokalnih vlasti nije bilo niti govora.

3. NAZNAKE PROMJENA TIJEKOM SUKOBA STALJINA I TITA

Neposredno poslije rata, Komunistička partija Jugoslavije uglavnom je u svojoj politici slijedila model Sovjetskog Saveza, ali s dodatnim elanom radi dokazivanja svoje vrijednosti kao i zbog istaknute samosvijesti. Iako je bilo nekih naznaka sukoba, događaji od Staljinova prvog pisma u ožujku do rezolucije Kominforma u lipnju 1948. bili su za Tita strahovito iznenađenje.⁶⁸ U tome prekidu krila se klica posvemašnje promjene u Jugosla-

viji, koja će direktno utjecati i na kulturu sjećanja u toj zemlji.

Dođuše, isprva nekih velikih promjena nije bilo, osim progona „informbiroovaca“. Reakcija jugoslavenskog vodstva na izopćenje nije bila radikalna promjena svega postignutog, nego još žešće ustrajanje na već započetim promjenama (pogotovo na agrarnoj reformi i petogodišnjem planu), kako bi dokazali svoju „pravovjernost“.⁶⁹ U glinskom kotaru 1949. godine nesmetano je nastavljeno iskopavanje posmrtnih ostataka i prijenos u zajedničku grobnicu na glinskom srpskopравoslavnom groblju. Te su godine pronađene dvije kolektivne grobnice u Jukincu kod Gline čime je završena ekshumacija, iako je jako puno drugih grobnica ostalo neistraženo i neidentificirano.⁷⁰

Tek je nakon nekog vremena vodećim komunistima u Jugoslaviji postalo kristalno jasno da ponovnog zbližavanja sa Sovjetskim Savezom neće biti i da će morati odlučivati vlastitom glavom. Trebalo je dodatno učvrstiti vlastite redove i pokazati da je NOB bio autohton događaj neovisan o Sovjetskom Savezu, koji je samostalno do pobjede doveo borbu protiv nacizma i fašizma, kao i ostvarenje revolucije. To je dakako značilo drugačiji odnos prema žrtvama.

Veća se briga za poginule iskazala tek kada je (u prijašnjim godinama tabuizirana) dogma o NOB-u došla pod udar donedavno savezničkih zemalja. Za njezinu zaštitu bio je zadužen Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SBNORJ), osnovan 1947. na inicijativu Tita radi skrbi za prava boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca, kao i da bude jedan od stupova službene državne politike. SBNORJ je nadalje bio glavni „memory maker“ u državi zadužen za organiziranje komemoracija, gradnju spomenika, izdavanje literature o NOB-u na lokalnoj razini, te u konačnici spona između lokalne zajednice i federativne vlasti po pitanju kulture sjećanja.⁷¹ No važno je istaknuti da je SBNORJ pristupio ne samo evidentiranju poginulih boraca, nego i svake osobe koja je poginula na strani NOB-a. Time se postavilo pitanje što učiniti sa „žrtvama fašističkog terora“, civilima koji su stradali pod nacizmom ili fašizmom, ali nisu bili u NOP-u i od kojih su većina na Baniji bili Srbi? Prema novijim podacima, u Drugom svjetskom ratu na području današnje Hrvatske život je izgubilo 137 000 Srba ili 17,3% od ukupne populacije hrvatskih Srba dok je Hrvata u Hrvatskoj poginulo 118 000 tj. 3,6% od ukupne hrvatske populacije.⁷² Gotovo svi Srbi ubijeni u glinskom i obližnjim kotarima od ustaša 1941. godine

nisu imali nikakve veze s komunistima, već su njihova politička opredjeljenja bila vezana uz predratne srpske stranke, a religijska uvjerenja uz Srpsku pravoslavnu crkvu.⁷³ Sada se javio problem kako njih, očito nedužne žrtve, uključiti u komunističku priču o revoluciji i izgradnji socijalističkog društva, što s njihovim uvjerenjima nije imalo nikakve veze. Bilo je različitih pristupa rješenju te, za komuniste nepogodne okolnosti. Sa zastupnicima jednog rješenja, srpskim komunistima iz Hrvatske, obračun je bio radikalniji a svoj je vrhunac doživio u kolovozu 1950. godine. Glavni su akteri te epizode bili Dušan Brkić, ministar pravosuđa u prvoj narodnoj vladi Hrvatske, a kasnije potpredsjednik hrvatske vlade te inicijator SKD Prosvjeta, zatim, među srpskim seljacima vrlo popularni Stanko Opačić Čanica, ministar građevina i kasnije šumarstva te konačno Rade Žigić, predsjednik Savjeta za prerađivačku industriju. Glinska se crkva u toj epizodi našla kao tema o kojoj je raspravljalo vrhovno vodstvo Hrvatske.

Informbiroovstvo je u Jugoslaviji poprimilo različite oblike, ali je za gotovo svaku grupu karakteristično to što nisu bili vezani uz vjernost Staljinu, nego je njihovo pristajanje uz Rezoluciju proistjecalo iz nezadovoljstva stanjem u pojedinim dijelovima Jugoslavije.⁷⁴ Na Kordunu i Baniji 1950. godine određeni su krugovi Srba komunisti planirali ustanak radi nezadovoljstva poslijeratnim stanjem i približavanja Zapadu, zapostavljanjem srpskih ustaničkih krajeva te su širili parole da su Srbi najviše dali u ratu, a sada nisu dovoljno nagrađeni i cijenjeni. Svoju su snagu oni također crpili iz nezadovoljstva seljaka promašenom agrarnom politikom. Kao glavni pokretač nezadovoljstva bio je optužen Žigić, a nakon njega Brkić i Opačić. Na sjednici CK KPH, od 26. do 29. kolovoza, Bakarić je s pomoću drugova iz ostalih republika, tj. s Rankovićem i Kardeljem, odlučivao o njihovoj sudbini.⁷⁵ Svaka je obrana bila uzaludna te je Žigić prekasno shvatio da su mu se drugovi dugo „pripremali za ovu sjednicu“, a lančano je povukao Brkića i Opačića koji su ga pokušali obraniti.⁷⁶ Sva su trojica bili optuženi za informbiroovstvo i „najteži napad na bratstvo što je sačinjen iza rata na ovamo“ te su smijenjeni. Brkić i Žigić poslani su na Goli otok, gdje je potonji i umro pod zagonetnim okolnostima.⁷⁷ U stvarnosti je glavni razlog osude ležao u njihovoj kritici politike Komunističke partije. Uskoro je svaka nada za otporom i promjenom u Jugoslaviji bila ugašena: 27. veljače 1951. konačno je zatvoren svaki put ustanicima na svim stranama političkog spektra. Tada je donesena

nova strategija SAD-a kojom je i službeno nastupilo zapljeno odnosa sa Zapadom, koji više nije podupirao Titove protivnike, a pristaše Rezolucije manje su se mogli nadati pomoći SSSR-a koji je sve manje bio spreman sukobiti se s Jugoslavijom, što bi izazvalo i reakciju Zapada.⁷⁸

Smjena Žigića, Brkića i Opačića važna je i jer su oni imali afirmativan odnos prema povijesti hrvatskih Srba, što je značilo i drugačiji pogled na ulogu Srpske pravoslavne crkve. Dobar primjer za to je Dušan Brkić koji se na spomenutoj sjednici u kolovozu 1950. godine u svom govoru, često prekidanom od Kardelja i Rankovića, osvrnuo na odnos prema srpskoj baštini, jeziku i spomenicima. Tu se osvrnuo na glinsku pravoslavnu crkvu: ako se ona neće obnavljati, onda treba podići „bar spomenik ili ogradu da ne idu goveda tamo gdje je ta masa ljudi poklana“.⁷⁹ Tako je Brkić bio osuđen, s dijelom njegovih primjedaba složili su se drugi komunisti i stoga je to bila dobra prilika da se učini nešto po tom pitanju kao i da se pokaže da vlasti na lokalnoj i državnoj razini napreduju po tim pitanjima. Kako je rekao Ranković: „Pitanje spomenika nije riješeno širom cijele Jugoslavije, kako da se uopće to postavi. Čak se ni ploče ne dižu. To je stvar Saveza boraca koji bi trebao po tome biti aktivniji.“⁸⁰ Od kada je Ranković postao predsjednik SBNORJ-a 1951. godine promjene su postale itekako vidljive. Prilika za poboljšanje pokazala se već te godine.

Godina 1951. za komuniste je bila posebna. To je bila deseta godišnjica „narodnog ustanka“. Od 27. ožujka – dana kada je izvršen puč protiv vlade Cvetkovića i Mačeka, tj. u komunističkoj terminologiji „dana kada je radni narod uzeo u ruke svoju sudbinu“ – do 29. studenog tj. Dana narodne države, svi su važniji praznici bili spojeni u jednu cjelinu. U cijelom su tom razdoblju organizirana ekonomska takmičenja, kulturne manifestacije, frontovske akcije. Savez boraca posebnim je elanom skupljao podatke o NOB-u i pripremao se za otkrivanje ploča.⁸¹ Sve se to odrazilo i na glinske žrtve. Jer 27. srpnja 1951., nad grobnicom Srba ubijenih od ustaša 1941. godine, čiji su ostaci, kako je rečeno, prebačeni na glinsko pravoslavno groblje, Kotarski odbor Saveza boraca Glina podigao je betonsku ploču na kojoj je pisalo ćirilicom:

„Ovde leže nevine žrtve zločinačkog pokolja koje su ljeta 1941. god. u Glini i okolici izvršili ustaški zločinci u službi fašističkog okupatora koji usmrtili su na zvjerski način

preko dve hiljade sinova i kćeri srpskog naroda kotareva Gline i Vrginmosta.

Slava palim sinovima i kćerima naše otadžbine!“⁸²

Spomenuto je da se novac za spomen-ploču prikupljao još od 1946. godine. Kako se vidi, tekst na njoj vrlo sažeto i jednostavno daje najosnovnije informacije o zločinu koji se zbio i koje su unatoč jednostavnosti zbujujuće i pogrešne. Jer u grobnici su pokopane i žrtve iz proljeća 1941. godine, točnije Srbi Glinjani poubijani u svibnju u Prekopi, a ne samo one iz ljeta iste godine, kao i oni Srbi koji nisu iz glinskog ili vrginmoščanskog kotara. Tu se također prvi puta vidi pokušaj određivanja broja žrtava za prezentaciju na javnom mjestu, ali je on, u najmanju ruku, neprecizan. Konačno, natpis završava višeznačnim terminom „otadžbina“. Strategija ovog natpisa je očito regresivna, ona više zadržava nego što daje te su brojne stvari podložne kritici i različitim interpretacijama. Ipak, od svih pojedinosti možda je najzanimljiviji datum kada je podignuta ploča, 27. srpanj 1951. godine. To je bila jubilarna, deseta godišnjica ustanka naroda Hrvatske. Tako su glinske žrtve bile implicitno inkorporirane u službenu politiku viđenja prošlosti, ponajprije kao znak fašističke i ustaške strahovlade protiv koje je ustala Komunistička partija Jugoslavije.⁸³ Kako je već primijećeno na primjeru Jasenovca, komunističke su vlasti uvijek imale pretenzije na uključivanje svih žrtava Drugog svjetskog rata u svoje viđenje prošlosti, makar one u stvarnosti nisu imale veze s NOB-om.⁸⁴

Međutim, ne može se reći da, osim znakovitog datuma i dvoznačnosti u tekstu, podignuta ploča krajnje iskrivljuje realnost. Natpis nema pretenzija dublje uključivati glinske žrtve iz 1941. godine u komunističku ideologiju. Nedostaci i pogrešne informacije na ploči najvjerojatnije su rezultat tadašnjih, kako je pokazano, manjkavih istraživanja (Zemaljska komisija i ekshumacija), ako je autor natpisa uopće bio upoznat s njima, te nestabilnošću spoznaja o nedavnim događajima. I danas, više od sedamdeset godina nakon zločina postoje mnogobrojne interpretacije i pogrešni podaci o zločinima u glinskome kraju u proljeće i ljeto 1941. godine, a kamoli ne bi onda. U nekim je važnim stvarima natpis korektan: on pravilno, iako suzdržano i implicitno, izražava nacionalističke motive koji su stajali iza zločina („ustaški zločinci u službi fašističkog okupatora“ prema sinovima i kćerima „srpskog naroda“) i ne skriva okrutan način počinjenja zločina („na zvjerski način“). Zbog toga se može zaključiti da manjkavosti natpisa proistje-

ču ponajprije iz tadašnjih, nedovoljnih spoznaja o zločinima iz 1941. godine, a suzdržani ton iz prirode nadgrobnih natpisa: oni moraju biti sažeti te, kao i okolina koja ih okružuje, mjesto kakva-takva mira i spokoja.

Iste godine Savez boraca NOP-a Općine Glina temeljito je očistio ruševinu glinske srpskopравoslavne crkve i konzervirao značajnije ostatke, ponajprije zidove.⁸⁵ S obzirom na to da je ploča žrtvama postavljena na pravoslavnom groblju, postavlja se pitanje zašto se ništa više od čišćenja nije poduzelo u samoj Glini? Uzmemo li se za prijašnje godine već diskutirani mogući krivci, za takvo stanje mogle bi biti odgovorne ekonomske teškoće, ideologija Komunističke partije kao i strah od povišenja nacionalnih tenzija. Kako je pokazano, ovaj je posljednji čimbenik (u spoju s ostalima) imao značajnu epizodu na Kordunu i Baniji 1950. godine u liku afere sa Žigicem, Opačićem i Brkićem. Povežu li se spomenuti događaji s manjim manifestacijama povišenih nacionalnih tenzija na Baniji i u Glini, kojima se može naći puno primjera u izvorima, postavlja se pitanje je li strah od nacionalnih sukoba utjecao na lokalne komunističke vlasti da ne otvaraju svježije rane podsjećanjem na pokolje Srba od ustaša 1941. godine?⁸⁶ Na to pitanje može odgovoriti nitko drugi do sam Josip Broz Tito, koji je posjetio Glinu na Dan ustanka 1952. godine.

Zasigurno, posjet je dobro došao da se strateški umire krajevi koji su prije dvije godine bili prožeti nezadovoljstvom.⁸⁷ Tito je doputovao u Glinu s Rankovićem i Bakarićem, gdje su ga dočekali, među ostalima, Mika Špiljak i Većeslav Holjevac, a zatim je održao govor pred velikim skupom ljudi, koji su došli iz svih krajeva Banije. Njegove prve riječi bile su:

Drugovi i drugarice, prošlo je 11 godina od onih mučnih dana kad je baš na ovom mjestu, na kome mi danas održavamo ovaj veliki zbor, tekla krv nevinih žena, djece, staraca i drugih zdravih ljudi. Nekoliko koraka odavde meni su drugovi pokazali ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan. Pozvali su ih da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali. Jedanaest godina je vrlo kratak rok kad se radi o historiji jednog naroda, o njegovom razvitku uopće, ali u jeku svakodnevnih briga i rada to nije malo i, razumije se, ne može biti ni riječi o tome da mi dozvolimo da ti grobovi zarastu travom i da ih se mi ne sjećamo.⁸⁸

Dalje je Tito sasvim otvoreno i bez skrivanja govorio o nacionalnoj mržnji koja je tu vladala, okrivljujući za nju „cjepače naroda“, pogotovo Pavelića i ustaše. No nacionalno pitanje i mržnja sada su bili stvar prošlosti: „Nema više nacionalne mržnje i ne smije da je bude! (Tako je! Skandiranje: „Heroj – Tito“!) [...] Ja sam već rekao da je u socijalističkom društvu riješeno nacionalno pitanje.“ U govoru je povezo nacionalnu mržnju u Drugom svjetskom ratu s ubijanjem progresivnih ljudi (komunista), naglašavao ulogu KPJ u ustanku protiv onoga što govore „inforburoovski glavešine“ te je objašnjavao agrarnu i ekonomsku politiku. A zatim se posvetio problemu nedavnih nezadovoljstava. Istaknuo je da duboko cijeni ovaj kraj zbog boraca i naroda koji ih je podupirao i da žali ako su neki ljudi na terenima doveli do pogrešnih stvari. „Naročito mi je žao, drugarice i drugovi, što su ponekad naši borci koji su u toku rata stradali i pridonijeli svoj udio bili gurani na stranu. Mi to osuđujemo. Takve stvari treba ispraviti.“ Oni borci koji su zbog nepravilnog postupka krenuli pogrešnim putem moraju znati da pravdu moraju tražiti kod rukovodećih ljudi, a ne tražiti svoju pravdu.⁸⁹

U interpretaciji Titovih javnih nastupa potrebno je zadržati kritičku distancu. Njegovi govori upotrebljavaju najrazličitije strategije, od demagoških obećanja stvari koje ne planiraju izvršiti kako bi umirili strasti, do potpune iskrenosti. Zasigurno demagoškoj strategiji pripada tvrdnja da su politički rukovodioci pravedni ljudi koji će ispravno riješiti sve sporove. Ali, za kulturu sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine najznačajnije su riječi da se neće dozvoliti „da ti grobovi zarastu travom“. Istina, 1951. godine podignuta je ploča na glinskom srpskopравoslavnom groblju, ali puno toga nije učinjeno i brojne su neidentificirane grobnice zarasle u travu da bi u konačnici bile posve izgubljene.⁹⁰ Kako je pokazano, ono što je pokrenuto više je bila zasluga Crkvenog odbora. Posve je nejasno ostalo što će biti s mjestom gdje je stajala ruševina glinske pravoslavne crkve. Titov je posjet u tom pogledu dakle više služio za demagoška obećanja nego za stvarnu promjenu. Međutim, jedna je stvar bila iskrena i dosljedna s prijašnjim i kasnijim izjavama: neobnavljanje crkve nije bila stvar nacionalnog pitanja, jer organi nisu smjeli priznati da ono još postoji tj. da je to strukturni problem komunističkoj vlasti, ili kako je rekao Tito, nacionalne mržnje više ne smije biti. Čak su i u pokušaju ustanka 1950. godine na području Gline organizatori odustali od isključivih nacionalnih parola kojima je trebalo potaknuti ustanak, procjenjuju-

ći da ona ne bi imala uspjeha među lokalnim stanovništvom.⁹¹ Dakle, nacionalno pitanje, iako protiv volje komunista vidljivo, za njih nije smjelo biti zapreka u bilo kakvim projektima. Pravo rečeno, lokalne su vlasti u Glini lako mogle napraviti spomenik sa sličnim natpisom kao i na groblju, što nije proizvelo ozbiljnijih problema, ali su u ovom slučaju na djelu očito bile druge poteškoće.

Treba se istaknuti da je mjesto tragedije u samoj Glini bilo u posjedu Srpske pravoslavne crkve i da ona u tome razdoblju nikako nije odustajala od obnavljanja svoje građevine. Međutim, bilo je mnogo teškoća u tome planu, kako otkriva izvještaj episkopa gornjokarlovačke eparhije Simeona Zlokovića iz 1953. godine. Financijsko i duhovno stanje bilo je vrlo teško, a komunističke su vlasti činile sve što je bilo u njihovoj moći da takav projekt osujete.⁹² Pod optužbama šovinizma i nazadnjaštva koji se širio od pravoslavnog svećenstva, koje su se doduše mogle naći u pojedinim svećenika, ali je nepravedno generalizirano na čitavu instituciju, Komunistička je partija krila svoje dublje ideološke razmirice s religijom. Pravoslavno je svećenstvo i dalje bilo napadano, projekti obnove i sakupljanja priloga bili su minirani.⁹³ Država se snažno uključila u antireligijsku propagandu, pa je tako u školama bilo preporučeno učiteljima da se uključe u borbu između vjernika i „progresivnih“ učenika:

„Poznato je da takova borba postoji čak i u osnovnoj školi, među učenicima koji ne idu na vjeronauk i onima koji idu, no ima učitelja, koji prolaze mimo toga, kao da ih se to ne tiče. Nastavnik treba da učestvuje s pedagoškim taktom u toj borbi na strani napredno orijentiranih učenika...“⁹⁴

Taktika je bila poprilično jasna, prisiliti Srpsku pravoslavnu crkvu na uzmak, da popusti i mjesto sjećanja prepusti komunističkom viđenju prošlosti. Zbog takve je strategije odugovlačenja i iscrpljivanja protivnika ruševina pravoslavne crkve u Glini i dalje ostala mjesto duhova. Vodstvo Srpske pravoslavne crkve moglo je inzistirati na obnavljanju crkve, ali je u najvišim krugovima komunističke vlasti već 1950. kao na stijeni bilo uklesano: „[...] ne ćemo dizati crkvu u Glini [...]“⁹⁵ Taj banijski gradić nije bio jedini takav slučaj, jer brojne pravoslavne crkve srušene u NDH više nikada nisu obnovljene. Neke su poslije rata i dodatno rušene jer se uzimao građevni materijal za obnovu drugih građevina.⁹⁶

Dakako, bilo je članova partije koji su ostali vjernici. Međutim, to su bile rijetke iznimke. U slučaju nepravovjernih članova partije oštro se nastojalo dovesti ih na pravi put, jer članstvo u partiji i pripadnost Srpskoj pravoslavnoj ili Katoličkoj crkvi u tim godinama nisu bili kompatibilni. Kako je rečeno, Žigić, Brkić i Opačić htjeli su afirmirati Srpsku pravoslavnu crkvu kao važnog čimbenika u čuvanju srpskog identiteta, što je propalo jer je protiv toga bila „mlada, neobrazovana i bezobzirna generacija, s pravom uvjerenja da joj tradicije i nacionalne vrijednosti predstavljaju važnu prepreku društvenoj promociji“.⁹⁷

Ti su se razlozi miješali s dalje ukorijenjenom neznanjem, pogotovo o događajima u malim sredinama. Ako je vjerovati Dušanu Brkiću, kada je on predložio da se podigne spomenik u Glini, Ivan Krajačić Stevo je krivnju za taj pokolj prebacio na Srbe rekavši da su „Srbi izazivali ustaše, koji su ih pobili“!⁹⁸ Po Žigiću, u Požeги je skupljan novac za spomenik žrtvama fašističkog terora i zloporabljjen za posve druge svrhe.⁹⁹ A bila je tu i posve raširena nebriga za žrtve koje nisu bile izravno vezane uz NOB. Kako je rekao Ranković, „u Kraljevu je streljano 2.500 ljudi i još ništa nije učinjeno da se taj prostor nekako uredi“ a Kardelj je ustvrdio da „u Sloveniji u Begunjamama ima samo nekakav drveni krst i to popovi eksploatiraju“ na što se nadovezao Ranković rekavši da su to „naše opće slabosti“.¹⁰⁰

Dakle, od 1948. do 1953. godine bilo je znakova promjene u kulturi sjećanja na glinske žrtve: Savez boraca pristupio je prikupljanju podataka ne samo boraca NOR-a već i žrtava fašističkog terora, na sjednici CK KPH spomenut je problem neobnavljanja glinske crkve, podignuta je ploča na glinskom pravoslavnom groblju, a Tito je posjetio Glinu i obećao da grobovi žrtava neće biti zaboravljeni. Međutim, te su naznake promjena još uvijek bile sputane u svojem razvoju zbog nefleksibilnosti i manjkavosti komunističkih vlasti: Savez boraca nije niti pristupio utvrđivanju točnog broja žrtava, pokretači rasprave o glinskoj crkvi na sjednici CK KPH bili su osuđeni, ruševina glinske pravoslavne crkve postala je prostor borbe između osiromašene Srpske pravoslavne crkve i Komunističke partije, a Titova obećanja bila su višeznačna i demagoška. To je bio odraz razvoja u čitavoj Jugoslaviji. Odmicanje od Sovjetskog Saveza dovelo je do novih promjena poput slijeđenja „pravog“ marksizma, samoupravljanja, Krležine kritike socrrealizma, a na Šestom kongresu KPJ u studenom 1952. promijenjeno je ime iz Komunističke partije Jugoslavije u Savez komu-

nista Jugoslavije. To je trebalo odražavati liberalizaciju i promjenu uloge partije iz upravljača u „idejnog usmjertelja“. No te promjene nisu dovele do ekonomskog čuda, potpune slobode umjetničkog i znanstvenog djelovanja ili veće liberalizacije, što su na svojoj koži osjetili Milovan Đilas i drugi komunisti koji su uvidjeli da promjene nisu bile suštinske već često kozmetičke i da struktura komunističke vlasti nije trpjela demokratizaciju.¹⁰¹

4. KULTURA SJEĆANJA NA GLINSKE ŽRTVE DO KRAJA PEDESETIH GODINA

Ne bi se moglo reći da je do kraja pedesetih godina bilo značajnijih promjena na planu postupka komunističkih vlasti prema kulturi sjećanja u samoj Glini ili prema institucionaliziranoj religiji. Mjesto srušene glinske crkve i dalje je ostalo neobilježeno, što je živo svjedočanstvo da je ona bila poprište borbe različitih svjetonazora koji su bili u mat poziciji. Ipak, banijski se gradić dalje razvijao na drugim poljima, a kako je taj razvoj bio jedan od važnih čimbenika i pokretača ostalih promjena, potrebno je ukratko ocrtati konture toga razvoja.

Nakon ratnog vihora, Glina je prema popisu iz 1948. imala samo 1 600 stanovnika, što je bio pad za više od 30 % u odnosu na 1931. godinu, kada je imala 2 315 stanovnika. Veliku većinu tih gubitaka činilo je srpsko (pravoslavno) stanovništvo. Međutim, broj je nakon rata polako rastao, jer Glina je 1953. imala skoro 2 000 stanovnika, a 1961. broj stanovnika premašio je po prvi puta onaj iz 1931. godine.¹⁰² Godine 1955. ukinut je stari komunalni sistem kojim je stari kotar reformiran u novu općinu Glina.¹⁰³ Iako industrija pedesetih još nije bila na visokom stupnju, poljoprivreda je napredovala, a šumarstvo je bilo posebno dragocjeno. Rastao je broj trgovačkih poduzeća, ugostiteljskih objekata, obrta i zanata. Zajedno s time rastao je broj škola, kulturnih i sportskih društava.¹⁰⁴ Projekcije za budućnost u regulacijskom planu iz 1955. godine bile su vrlo optimistične: predviđala se izgradnja velike dugačke ulice koja se trebala protezati do obližnjeg sela Jukinca i koja je trebala biti centar budućeg modernog grada, gradnja novih gradskih naselja, stadiona, vodovoda, a u planu je bilo širenje parkova i trgova.¹⁰⁵ Poboljšanje ekonomskog položaja donijelo je boljitak i obiteljima poginulih boraca i civilnih žrtava. Tako su u organizaciji glinske osnovne škole „djeca palih boraca, žrtava fašističkog terora i socijalno ugroženih“ 1956. godine ljetovala u Zaostrogu zahvaljujući donacijama raznih poduzeća i zadruga, Cr-

venog križa i NOO-a Glina.¹⁰⁶ Mediji su vrlo optimistično prikazivali prvih deset godina komunističke vlasti, naglašavajući „ogromne napore“, otvaranje tvornica i napredak na poljima poljoprivrede, obrta i trgovine.¹⁰⁷ Iako je to bilo prenaplašavanje i iako je Glina ostala nerazvijena i poljoprivredna sredina s brojnim neriješenim problemima, u nekim se stvarima ipak vidio napredak.¹⁰⁸

To je bio jedan od glavnih razloga zašto prema kraju pedesetih godina pitanje obnavljanja pravoslavne crkve postaje akutno. Glina više nije bila isto mjesto kao ono neposredno nakon rata, kada je srpsko stanovništvo bilo poubijano ili raseljeno i kada je glad bila česta a zima se u okolici preživljavala u bajtama.¹⁰⁹ Pravoslavno stanovništvo vratilo se u grad koji je populacijom polako pre-rastao čak i međuratne brojke, ali sada više u njemu nije bilo pravoslavne crkve. U mjestima gdje je crkva bila oštećena ili srušena obred se uglavnom obavljao na crkvištima. Takvo bijedno stanje naravno nije moglo zadovoljiti visoke krugove SPC-a. Spomenuto je da je 1953. godine izvještaj episkopa gornjokarlovačke eparhije Simeona Zlokovića opisivao vjerski život na području Hrvatske u vrlo tamnim bojama. Vjerojatno su ocrtana liberalizacija početkom desetljeća i polagano poboljšanje materijalnog stanja u državi utjecali na to da je SPC od 1956. godine ipak odlučnije pokušala utjecati na vlasti na čitavom području Hrvatske radi poboljšanja materijalnog i duhovnog stanja, što se odrazilo i na Glinu.¹¹⁰ Kako bi se evidentiralo stanje između lokalnih vlasti i svećenstva na terenu, Savez udruženja pravoslavnog svećenstva je u dogovoru sa Saveznom komisijom za vjerske poslove obišao velik dio Hrvatske i Bosansku Krajinu. Sastanak u Glini održan je 12. lipnja 1956., a na njemu su sudjelovali, među ostalima, predsjednik Narodnog odbora okruga Miloš Lončar i paroh u Glini, Nikola Diklić. Iako se pravo stanje pokušavalo prikriti, ono je bilo vrlo loše. Diklićeva parohija bila je zapuštena, on se morao suočavati s društvenom izolacijom, a njegovo je dijete u školi zbog očeva životnog poziva imalo problema. Obnavljanju glinske crkve komunističke su se vlasti oštro suprotstavljale, a u tome su imale potporu svojih lokalnih privrženika, posebice bivših partizanskih boraca. Kao razloge zašto se crkve općenito ne bi trebale obnavljati nabrajani su među ostalima i oni da prvoborački krajevi ne trebaju crkve i svećenike, da je molitva za ubijene i poginule uvreda njima i njihovim obiteljima, da crkvena imovina uopće nije vlasništvo SPC-a nego države i da je religija zapravo izvor šoviniz-

ma.¹¹¹ Međutim, lako je uvidjeti da se iza tih prozirnih razloga privrženika komunističke ideologije krio konformizam i želja za društvenom promocijom onih istih koji su prije par godina zamijenili Žigića, Brkića i Opačića – kako drugačije komentirati njihovo naglašavanje „čistoće“ „prvoboračkih krajeva“, prisvajanje crkvene imovine za državu i obranu „bratstva i jedinstva“ od „šovinizma“? Obnavljanjem pravoslavne crkve mogla se samo pojačati nacionalna ravnopravnost jer bi time ona opet stajala zajedno s katoličkom u gradu, pokazujući time da svi imaju jednako pravo bogoslužja.

U nekim je aspektima ipak bilo pozitivnih promjena u to vrijeme. Do sredine pedesetih godina čitava je Banija u pogledu podizanja spomenika i spomen-ploča živnula. Iako je pokazano da je već neposredno nakon rata bilo podizanja spomen-ploča čak i zasebno žrtvama fašističkog terora, sada se upečatljivo mijenja njihov broj i popraćenost u medijima. Razlog je zasigurno poboljšanje ekonomskog stanja, kritika Saveza boraca od Aleksandra Rankovića po pitanju njihove aktivnosti i energičnija djelatnost od strane te organizacije nakon što joj je Ranković postao predsjednik. Jedna od novosti koju je uveo bila je uspostava Dana borca na sjednici Izvršnog odbora Centralnog odbora Saveza boraca Jugoslavije 29. lipnja 1955. u Beogradu. Kao datum proslave izabran je 4. srpanj „u znak sjećanja na dan kada je prošireni Politbiro CK KPJ 1941. godine donio odluku o početku oružanog ustanka“ i koji je postao jedna od glavnih prilika kada su se otkrivali spomenici i spomen-ploče palim borcima i žrtvama fašističkog terora.¹¹² U isto vrijeme proglašen je Dan Republike za proslavu kojeg je određen datum 29. studeni.¹¹³

Kao primjer ovih promjena može se uzeti sisački list *Jedinstvo* u razdoblju od početka 1955. godine do sredine 1956. godine. Upečatljivi su veliki članci o lokalnim organizacijama SBNOR-a, izvještaji o njihovu prikupljanju sredstava za podizanje spomenika i spomen-ploča, planovi o prikupljanju povijesnog materijala za muzeje NOB-a, uređenje grobova palih boraca, gradnja ili uređenje spomen-parkova, organiziranje kulturnih manifestacija i slični sadržaji.¹¹⁴ U spomenutom razdoblju na Baniji otkriveni spomenici ili spomen-ploče koje su popraćene u *Jedinstvu* bile su u Matijevićima pokraj Dvora na Uni, Sisku i Buzeti kraj Gline.¹¹⁵ Planiralo se sagrađiti iste u Hrastovcu u sunjskoj općini, Kostajnici, Sunji, Mlinogi kraj Petrinje, Dvoru na Uni i obližnjim selima Ljubini i Rujevcu: na groblju savskih žrtava u Sisku, u Banskome Grabovcu kraj Petrinje, Velikoj Solini kraj Gli-

ne te u Obljaju, selu jugoistočno od Topuskog.¹¹⁶ Da je Rankovićevo zalaganje uspješno svjedoči i činjenica da je veliki dio otkrivenih ili planiranih mjesta sjećanja bilo povezano s proslavom Dana borca. Do kraja 1959. u Hrvatskoj je podignuto čak 2 700 spomenika povezanih s NOB-om.¹¹⁷

Ovakav razvoj događaja nije zaobišao niti Glinu i njezinu bližu okolicu. Stanje je tamo doduše definitivno bilo problematično, štoviše, bilo je utoliko teže što je to nedostajalo materijalnih sredstava, a bilo je puno žrtava, što znači i puno spomen-ploča i spomenika. U čak 75% sela glinskoga kraja bilo je potrebno istaknuti spomen-ploče, a kako su se one radile od jeftinijih materijala, koji su bili oštećivani po zimi, bila su potrebna stalna ulaganja. Posebno se isticao „problem“ religije: neki su smatrali da se uopće ne trebaju uređivati groblja onih „koji su pali za današnju slobodu“ samo zato što se radi o crkvenim mjestima; tužilo se da je „pop“ u Dragotini skupio za jedan dan 20 000 dinara, a u isto su vrijeme „drugovi“ za podizanje spomen-ploča skupili jedva par stotina dinara.¹¹⁸ Unatoč svim poteškoćama, pomak je bio vidljiv. Na glinskom groblju sagrađena je kosturnica, želja Dušana Brkića ispunjena je jer je Narodni odbor kotara dao sredstva kojima se ogradilo „crkveno dvorište“ u Glini i kojom je zaštićeno to „važno historijsko mjesto“ te je podignut spomenik „članovima Narodno-oslobodilačkog odbora za grad Glinu, koji su poginuli 1944. u Topuskom, prilikom povlačenja pred neprijateljskom divizijom.“¹¹⁹ Ali na posebnom mjestu treba istaknuti članak o spomeniku palim borcima i žrtvama fašističkog terora u Majskim Poljanama, koji je podignut ispred Doma kulture i za koji je ploča s imenima bila je posebno naručena iz Beograda.¹²⁰ Jer on dobro otkriva politiku komunističkih vlasti u pristupu mjestima sjećanja. Spomenik s pločama svečano je otkriven na Dan Republike, 29. studenog 1955. u prisustvu, među ostalima, narodnog heroja i generala JNA Stanka Bjelajca, organizacijskog sekretara KK SK Branka Drezge te obitelji poginulih. Procjenjuje se da je tom prilikom bilo 450 prisutnih. Drezga je rekao da se spomenikom „odaje priznanje palim sinovima i kćerima, borcima i žrtvama fašističkog terora, koji su žrtvovali svoje živote u temelj naše socijalističke domovine“. Bjelajac je u svom govoru ustvrdio da će spomenik govoriti „o našoj herojskoj borbi naših banijskih jedinica sa kojima se danas ponose preživjeli borci Banije i čitav naš narod“, kao i da se selo „Majske Poljane među prvima na Baniji odazvalo [se] pozivu naše Partije i druga Tita, krenulo u borbu i u

njoj dalo mnogo žrtava“. Na devet ploča bio je popis 241 žrtve, od toga 119 boraca i 122 žrtve fašističkog terora, ali je na prvom mjestu bio istaknut „proglas CK iz 1941. g o pozivu na ustanak“.¹²¹

Na ovom primjeru vidi se da uključivanje Srba ubijenih 1941. u glinskome kotaru od ustaša u komunističku ideologiju postaje jasno izraženo, a ta ideologija, kao i svaka, iskrivljuje prošlost. Već je rečeno na primjeru ploče glinskim žrtvama s glinskog srpskopравoslavnog groblja da dani otkrivanja spomenika i spomen-ploča nisu slučajno izabrani. Ovdje je posebno upečatljivo spominjanje „žrtava fašističkog terora“, od toga mnogih Srba civila koji su ubijeni u svibnju 1941., kao onih koji su dali „svoje živote u temelj naše socijalističke domovine“.¹²² Mnogi od ubijenih vjerojatno ne bi ni sanjali o davanju života za viziju države kakvu je gajila tadašnja Komunistička partija, niti o bilo kakvu davanju života, već su bili brutalno ubijeni zbog zločinačke politike ustaša, pokrenute nacionalističkom mržnjom. O pravim motivima zločina na otkrivanju spomenika nije bilo niti riječi zbog ideologije koja je bila okrenuta stvaranju nove socijalističke države i koja je tretirala nacionalni problem kao riješenu stvar čiji preostaci trebaju biti iskorijenjeni. Isto je tendenciozno povezivanje žrtava fašističkog terora s NOB-om i politikom Komunističke partije bilo na djelu kod velikog broja podignutih spomenika na Baniji, koji su baš zbog toga bili posvećeni ujedno i palim borcima i civilnim žrtvama. Od 2 700 podignutih spomenika u Hrvatskoj čak je njih 1.800 bilo posvećeno objema skupinama.¹²³ Na taj se način pravi karakter zločina gubio iz vida.

Slično ili gotovo isto stanje po pitanju mjesta sjećanja u pedesetim godinama bilo je na prostoru čitave Jugoslavije. Godine 1951., baš kao u slučaju Gline, i žrtve s beogradskog Sajmišta su dobile spomenik od SBNOR-a i, opet kao u slučaju Gline, ne na samom mjestu događaja, nego u obližnjem naselju Bežanija gdje je Državna komisija za ratne zločine otkrila nekoliko masovnih grobnica. Sve žrtve Sajmišta povezane su s Narodno-oslobodilačkom borbom i istaknuto je da su sve žrtve dale život „za slobodu i nezavisnost naše otadžbine“, što se može tumačiti i kao poruku Sovjetskom Savezu. Na drugom groblju u Zemunu 1957., gdje je također otkrivena masovna grobnica, SBNOR je sagradio još jedan spomenik s jednostavnom posvetom „žrtvama fašističkog terora“. Povezivanje s NOB-om je izostalo jer se vjerojatno smatralo da su tamo pokopani Židovi. Brojevi ubijenih na spomenicima, kao i na glinskom pravoslav-

nom groblju, bili su proizvoljni i nisu odgovarali čak niti istraživanju Državne komisije. U Jasenovcu i Banjici stanje je bilo još gore jer do šezdesetih nije ništa učinjeno u pogledu gradnje spomenika ili spomen-ploča na tim mjestima.¹²⁴

Ne može se reći ni da su u Europi toga vremena cvjetale ruže po pitanju odnosa prema žrtvama i mjestima sjećanja. Iako je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata u Francuskoj i Belgiji rasprava o statusu civilnih žrtava i boraca pokreta otpora ovisila o demokratskim kompromisima između različitih stranaka, s razvojem Hladnoga rata mjesta sjećanja postaju instrumentalizirana poput onih u Jugoslaviji. Tako su koncentracijski logori u antikomunističkim kampanjama izjednačeni s gulazima čime se gubila izuzetno važna genocidalna komponenta tih logora, dok su se na Istoku ti logori isticali kao sredstvo eksterminacije antifašista i povezivali se sa SR Njemačkom kao sredstvom Zapada protiv SSSR-a. U kategoriju antifašista na Istoku bili su ubrojeni, osim boraca, politički neistomišljenici i žrtve fašizma čime su oni bili stopljeni u jednu kategoriju, što je opet rezultiralo time da se gubio iz vida genocid nad Židovima.¹²⁵

Po nekima je primjer instrumentaliziranja koncentracijskih logora u antikomunističkoj kampanji Dachau jer su tamo šezdesetih podignute katolička i protestantska crkva te sinagoga.¹²⁶ Međutim, upravo se na Dachauu vidi razlika između pristupa mjestima sjećanja. Naime, za gradnju tamošnjih spomenika krajem četrdesetih i pedesetih bili su proglašeni javni natječaji, predložene su različite koncepcije o kojima se javno raspravljalo, a posebno žestoke rasprave razvile bi se kada su u pitanju bili umjetnici s nacističkom prošlošću. Različite društvene grupe i institucije uključivale su se u debatu i demokratski je prostor za raspravu i kritiku bio vrlo širok, što bi znalo dovesti i do propasti prihvaćenih rješenja.¹²⁷ U isto vrijeme, u Jugoslaviji nije bilo govora o tome da bi javnost prosuđivala o spomenicima ili spomen-pločama, niti je u strogo kontroliranim medijima bilo prostora za raspravu ili otvoreniju kritiku po tome pitanju. Bilo je doduše privatnih pritisaka građana da se podigne spomenik na određenom mjestu i za određenu skupinu žrtava, ali rezultat ne bi uvijek bio pozitivan, a njihova se traženja najčešće ne bi mogla probiti u širu javnost.¹²⁸ Savez boraca pod Rankovićevim vodstvom imao je svoje prednosti u tome što se pedesetih godina energičnije zauzeo za gradnju spomenika, ali i manu u tome što je ta institucija bila jedan od stupova državne

politike i pod njezinim čeličnim stiskom nije bilo prostora za iole otvoreniju raspravu po pitanju uređenja mjesta sjećanja.

5. ŠEZDESETE GODINE: NACIONALNO PITANJE POSTAJE AKTUALNO

Iz dosadašnjeg razvoja događaja jasno je da je kultura sjećanja u Jugoslaviji ovisila o političkim mijenama u toj zemlji i izvan nje, a politika vodećih komunista neobjašnjiva je bez njihovih „idejnih i teorijskih“ postavki koji dobrim dijelom izviru u njihovu razumijevanju marksizma-lenjinizma. Upravo je u toj terminologiji šezdesetih godina nacionalno pitanje izbilo u prvi plan. Termini kojima se počelo baratati šezdesetih godina u redovima SKJ nisu bili „nacionalizam“ i „šovinizam“, osim u slučaju žučnih rasprava i težih optužbi, već „decentralizacija“, „autonomija“ i „samoupravljanje“ koji su u sebi krili nacionalno pitanje.

Klica promjena bila je već u razlazu Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine i u promjenama koje su nakon toga uslijedile, poput samoupravljanja i pretvaranja SKJ, barem u teoriji, u idejnog usmjeritelja društva. Odlučnije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji prvi je progovorio Edvard Kardelj 1957. godine, osudivši u predgovoru drugom izdanju svoje knjige *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja* velikosrpski nacionalizam koji se krio iza centralizma i „velikodržavne hegemonije“. Sljedeće je godine štrajk slovenskih rudara u Trbovlju izazvao nacionalnu podjelu na tajnim sjednicama CK SKJ oko ekonomskih pitanja, potaknutih i uvjerenjem da je Slovenija u neravnopravnom odnosu prema drugim republikama.¹²⁹ Kako bi se riješili ti problemi pokušalo se ekonomski decentralizirati zemlju, što je svoj izražaj našlo na Osmom kongresu SKJ održanom 1964. godine. Žestoka kritika unitarističkih teorija i otvorenija rasprava o nacionalnim problemima i ekonomskoj decentralizaciji bili su jasan pokazatelj prevladavanja federalističkih tendencija.¹³⁰ Sukob reformističke struje, koja je zagovarala federalizaciju i liberalizaciju, i dogmatista koji su smatrali da bi takve promjene značile gubljenje vlasti SKJ, došao je do vrhunca u aferi s Aleksandrom Rankovićem. Prva struja na čelu s Kardeljem i podrškom Tita porazila je Rankovićevu struju, koji je optužen za prisluškivanje visokih dužnosnika i smijenjen 1966. godine. Nakon njegova pada taj se sukob karakterizirao u nacionalnim bojama, kao pobjeda Hrvata (Rankovićevu smjenjivanje predvodila su četvorica komunista hrvat-

ske nacionalnosti) nad Srbima.¹³¹ Pad Rankovića utjecao je na slobodnije izražavanje brojnih problema i razvoj autonomije republičkih institucija. Godine 1967. oštro se progovorilo protiv unitarističkih shvaćanja u jezikoslovlju kroz *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, a izraz većih sloboda godinu nakon toga bili su studentski prosvjedi u Beogradu. Krajem šezdesetih glavna su politička pitanja u Hrvatskoj nacionalna ravnopravnost i širenje republičkih autonomija, pitanja koja su u sebi uključivala odnos Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji, „prebrojavanje“ ključnih pozicija u državi koje su zauzimali Srbi i Hrvati s obzirom na njihov udio u populaciji, gospodarski razvoj većinski srpskih krajeva u Hrvatskoj itd.¹³² Međutim, to ne znači da su slobode bile neograničene. Na primjer, potpisnici i simpatizeri *Deklaracije* bili su smijenjeni ili kažnjeni, dok je Tito demagoškim istupom u javnosti smirio studentske prosvjede 1968., a da ništa nije riješio. Komunistički je režim i šezdesetih znao pokazati svoje zube, pa su ljudske slobode i dalje bile kršene: 1959. godine studentski prosvjed zbog loše hrane u menzi žestoko je ugušen a jedna je djevojka ubijena, 1964. godine studentska su nezadovoljstva rezultirala uhićenjem stotina studenata i teškim mučenjem nekih od njih, uskraćivale su se ljudske slobode govora i udruživanja i plijenile se nepodobne tiskovine.¹³³

Jedan od glavnih aktera promjena u Hrvatskoj bio je Miko Tripalo, od 1962. član Izvršnog komiteta CK SKH, od 1966. predsjednik tog tijela, a od 1969. član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ.¹³⁴ On je imao posve drugačije poglede na nacionalno pitanje od „stare garde predratnih komunista“, što se dobro ogledalo u njegovoj reinterpetaciji marksizma-lenjinizma. Iako je u skladu s Marxom ekonomskim pitanjima u Jugoslaviji dao prvo mjesto, smatrao je da se u njegovu i Engelsovu pristupu nacionalnom pitanju nalaze „korijeni mnogih promašaja“. Nacionalno pitanje ne smije se smatrati buržoaskim i inferiornim u odnosu na klasno, već su oba dio „jedinstvenog demokratskog i revolucionarnog procesa“.¹³⁵ U komunističkoj Jugoslaviji to nije shvaćeno, pa je nacionalno pitanje bilo „sprečavano ili zamjenjivano tipično staljinističkim metodama“. Kako stari komunisti, koji su i dalje držali sve konce u rukama, svojim zastarjelim shvaćanjima više nisu mogli rješavati probleme već su ih samo odgađali, Tripalo se uvjerio „da je za većinu njihovo vrijeme već davno prošlo“.¹³⁶ Ali za stare komuniste nacionalno je pitanje bilo čvrsto vezano uz uspjeh i sudbinu njihove politike i ko-

munističke ideologije, tako da je svako isticanje nacionalnog problema impliciralo njihov neuspjeh, što je onda dovodilo u pitanje stare dogme.¹³⁷ To je dakle također jedan od razloga zašto će nacionalni odnosi postati osjetljiva tema za vladajuću elitu, s obzirom na to da su promjene mogle biti pokrenute samo unutar nje.

Kako je nacionalno pitanje izbijalo u prvi plan, staro neprijateljstvo prema institucionaliziranoj religiji polako je bilo ublažavano. Tako je 25. lipnja 1966. potpisan Protokol o razgovoru između Sv. Stolice i Jugoslavije, a 1970. godine uspostavljeni su puni diplomatski odnosi. Iako su se nakon toga lakše javno izražavali vjerski osjećaji, Katolička je crkva i dalje ostala glavni ideološki protivnik Saveza komunista. Nakon Drugog vatikanskog koncila viši je katolički kler poduzimao korake u vezi poboljšanja odnosa sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Kako će se pokazati na primjeru gradnje crkve u Glini, pravoslavno svećenstvo i dalje je bilo suočeno s društvenom izolacijom te opstrukcijama i napadima ponajprije od strane starih partizanskih boraca i umirovljenih časnika.¹³⁸

6. GRADNJA NOVE SRPSKOPRAVOSLAVNE CRKVE U GLINI

Iako je stanje u Srpskoj pravoslavnoj crkvi na Baniji bilo obeshrabrujuće, njezino svećenstvo ipak nije odustajalo od zacrtanih planova. Episkop gornjokarlovački Simeon inzistirao je na obnavljanju pravoslavne crkve u Glini. Na sastanku u rujnu 1960. s predsjednikom Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske Stjepanom Ivekovićem rekao je da bi izgradnjom crkve prestalo sjećanje na zločin izvršen u Drugom svjetskom ratu. Iveković, vođen starim shvaćanjem da je religija izvor svega zla, odvratio mu je da bi obnova crkve stvorila nezdrave odnose i otvorila stare rane. Ali iza tih ideoloških razmirica krila se i bitka za mjesto sjećanja. Po Ivekoviću SPC treba zatražiti novu lokaciju i odustati od stare, koja bi trebala biti prepuštena lokalnim komunističkim vlastima za izgradnju spomenika.¹³⁹ Komunisti su vrlo dobro shvaćali da bi popuštanjem izgubili izuzetno važno simboličko mjesto, potrebno za učvršćenje njihove dogme o ratnom i poslijeratnom razdoblju, na čemu je počivalo opravdanje njihove vlasti.

U konačnici je SPC počela popuštati, s obzirom na to da su sve poluge moći bile u rukama države. Građevinsku dozvolu mogla je dobiti tek nakon udovoljavanja zahtjevima vlasti, nakon što je odustala od stare lokacije

i prihvatila novu (u sporednoj ulici, gdje je bilo drugo crkveno vlasništvo) i nakon što se episkop Simeon obvezao da u gradnji nove crkve neće upotrijebiti niti djelić stare, niti bilo kako pokušati povezati novu crkvu sa starom. Međutim, čak se ni nakon toga stanje nije smirilo. Jedna grupa starih boraca prijetila je da će ometati izgradnju nove crkve, a na ogradi oko predviđene lokacije ispisana je parola „Nećemo gradnju crkve, crkva ili tamnica za nas je jedno te isto.“¹⁴⁰ Od strane lokalnih vlasti u Glini nekoliko su puta upućene prijetnje parohu Dikliću, na njega je vršen pritisak i pravljene su smetnje u vezi izdavanja građevinske dozvole. Ipak, nakon intervencija iz Beograda, s gradnjom crkve počelo se u svibnju 1962., a posvećenje je izvršeno 21. rujna 1963. godine. Gradnja je financirana dijelom i donacijama srpskih iseljenika u Sjevernoj Americi, od kojih je samo 139 došlo na posvećenje, od planiranih 500. Razlog je bila represija vlasti i želja da kontroliraju čak i taj događaj. Tako je napomenuto da se pri posvećenju ne smiju spominjati ustaški zločini kako ne bi došlo do raspirivanja nacionalne mržnje.¹⁴¹ Međutim, u tom napatku zapravo se krio onaj dogovor da nova crkva ni na koji način ne smije biti povezana sa starom. Da pravoslavnim svećenstvu nije ni bilo na pameti podizati nacionalne tenzije pokazuje činjenica da je počasno mjesto među uzvanicima dobio katolički župnik Franc Žužek i da je na propovijedi episkop Simeon govorio o miru, toleranciji i „ljepoti raznovrsnosti kod ljudi, naroda i vjera.“¹⁴²

7. POČETAK RASPRAVA O UREĐENJU MJESTA SJEĆANJA SRPANJSKIM ŽRTVAMA

Dok su se još odvijali pregovori oko gradnje nove pravoslavne crkve u Glini, lokalne su vlasti već pokrenule planove za uređenje mjesta gdje je stajala stara crkva. Krajem srpnja 1960. lokalni list *Banovac* objavio je opširne priloge o ubojstvu glinskih Srba u Prekopi i zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi 1941., povezujući ih doduše s akcijama i stradanjem komunista.¹⁴³ Iste je godine Gojko Šteković, sekretar Komiteta SK u Glini, pristupio kiparu Momčilu Krkoviću da mu dade nekoliko prijedloga za spomenik žrtvama ubijenima 1941. godine u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Krković je rodom iz Malog Graca blizu Gline, završio je gimnaziju u Sisku i Akademiju likovnih umjetnosti u Beogradu te je po svojim skulpturama bio poznat i u glinskome kraju. Tako je u rodnome selu 1957. godine izveo spomenik palim

borcima i žrtvama fašističkog terora, a na glinskom srpskopравoslavnom groblju 1960. godine osmislio je spomenik palim borcima-šumarima.¹⁴⁴ Krković je za Štekovića napravio četiri varijante uređenja mjesta sjećanja, koje su kao makete bile izložene Glinjanima ispred općinske zgrade.

U međuvremenu se Šteković dodatno angažirao po pitanju uređenja mjesta sjećanja u samoj Glini. Ponajprije su na njegovu inicijativu 12. rujna 1961. predstavnici općina Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina raspravljali o osnivanju „Odbora za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora na Kordunu i Baniji Glina“. U svojoj uvodnoj riječi na osnivačkoj sjednici, Šteković je rekao da je glavni cilj, zbog kojeg predlaže osnivanje Odbora, podizanje pristojnog spomenika žrtvama koje su ubijene u srpnju 1941. u glinskoj crkvi.¹⁴⁵ Dogovoreni su pripremni zadaci za podizanje spomenika, ponajprije utvrđivanje točnog broja žrtava, prikupljanje sredstava i stupanje u vezu sa stručnjacima koji bi trebali provesti zamišljene ideje u djelo. Zanimljivo je da su se sredstva uglavnom trebala prikupljati po SBNOR-ima od lokalne do državne razine te putem novčanih priloga, a da je stručnjak s kojim se trebalo stupiti u kontakt bio Momčilo Krković.¹⁴⁶ Ova je sjednica bila važna jer je po prvi puta u slučaju uređenja mjesta sjećanja glinskim žrtvama pokazan ograničeni napredak u decentralizaciji zemlje i samoupravljanju, plodovima pedesetih godina. Naime, nije se trebalo čekati dopuštenje viših vlasti, već je inicijativa pokrenuta od lokalnih vlasti i kao takva se dalje razvijala.

Iako je Šteković dao prvi poticaj za uređenje glinskog mjesta sjećanja, glavna je uloga u odlučivanju sljedećih godina uskoro posve prešla na predsjednika Odbora, narodnog heroja Adama Petrovića Gigca.¹⁴⁷ On je u *Jedinstvu* 1960. godine za svoju aktivnost u glinskom SBNOR-u bio javno pohvaljen, a brojna lokalna događanja šezdesetih nisu mogla proći bez njegove nazočnosti.¹⁴⁸ U njegovu političkom djelovanju tih godina mogu se nazrijeti stroga pravovjernost partijskoj ideologiji i neprijateljstvo prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi: upravo su „njegovi“ borci bili žestoko protiv gradnje nove pravoslavne crkve u Glini. Dakako, pravovjernost Partiji nije sama po sebi nikada bila jednoznačna, a prema kraju šezdesetih postat će još problematičnija kako se bude produbljivao jaz između reformista i dogmatista u SKJ.

Javna kampanja za prikupljanje novčanih sredstava radi podizanja spomenika počela je vrlo brzo. Tako je *Jedinstvo* početkom studenog 1961. godine na naslovnoj

stranici objavilo dio svjedočenja Ljubana Jednaka o pokolju, što je zapravo bio tekst na poledini Zahvalnice Odbora za izgradnju spomenika žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina. Članak je šokantnim tekstom htio potaknuti čitatelje na davanje novčanih priloga, kojih je tada bilo skupljeno 2,5 milijuna dinara, za gradnju spomenika srpanjskim žrtvama na mjestu srušene crkve kao i za sastavljanje detaljnog popisa koji broji oko 1 700 žrtava. Spomenik se trebao podignuti iduće godine na Dan ustanka.¹⁴⁹ Realno je stanje stvari ipak bilo daleko od tih idiličnih planova.

Da je Odbor uskoro prerastao svoje regionalne okvire i da je lokalna inicijativa prešla na republičku razinu, za razliku od prijašnjih godina kada je put u pravilu bio obrnut, može se vidjeti na njegovu sljedećem sastanku, koji je održan 21. studenog 1961. godine, i to ne u Glini, već u Muzeju Narodne revolucije u Zagrebu. Na njemu su sudjelovali, osim članova Odbora, visokorangirani politički i vojni dužnosnici, poput člana Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske Milutina Baltića, direktora *Vjesnika* Banijska Đure Kladarina, zatim pomoćnika Državnog sekretara za unutrašnje poslove Uroša Slijepčevića, zastupnika Sabora Ranka Mitića, pomoćnika javnog tužioca NR Hrvatske Dragana Mitića te zastupnika raznih struka, poput arhitekata i privrednika. Od umjetnika tu su bili Momčilo Krković i još jedan kipar, Vojislav Mišić.¹⁵⁰

Prisutnima se prvo obratio Adam Petrović Gigac i zamolio potonja dva kipara da iznesu svoje prijedloge u vezi prostora na kojem su bile ruševine stare pravoslavne crkve. Krković je izložio jednu od svoje četiri ideje, koju je godinu prije predložio Štekoviću, jer se ona najviše svidjela Glinjanima, te ju je nadopunio savjetima koje je dobio prilikom boravka u Glini. Krkovićev je prijedlog bio da se podigne spomenik koji bi bio čisto umjetničke vrijednosti, koji bi ponajprije prikazivao patnje i stradanja jednog naroda, a tek nakon toga otpor naroda neprijatelju. Vizualno i prostorno prijedlog bi bio povezan sa srušenom glinskom crkvom.¹⁵¹ Za razliku od Krkovića, Vojislav Mišić je predložio funkcionalni spomenik, točnije jednu 17 metara visoku dvorana gdje bi bili izloženi dokumenti od povijesne važnosti, ponajprije vezani uz NOB, i gdje bi se mogle održavati svečanosti. I Krkovićev i Mišićev prijedlog iziskivali bi slična financijska sredstva, u prvom slučaju 15, a u drugom 16 milijuna dinara.¹⁵²

Po završetku predstavljanja prijedloga razvila se zanimljiva diskusija. Tu se prvi puta javlja značajnija raspra-

va o uređenju mjesta sjećanja u Glini, punih 16 godina nakon završetka rata. Kako je spomenuto, na Zapadu su takve rasprave bile uobičajene već desetljećima. Ali za razliku od njih, ovdje širi krug javnosti nije bio uključen, već je moć donošenja odluka ostala u uskom krugu političke elite. Glavno je pitanje bila odluka treba li spomen-obilježje biti umjetničko ili funkcionalno, hoće li ono biti vizualno povezano s patnjom i stradanjem srpskog naroda ili će biti prekriveno i uklopljeno u grandioznu priču o NOB-u. Različite su se struje predstavljanja prošlosti sukobljavale: Krković je tvrdio da je zastupao sjećanje lokalne populacije, njegovo je prizivanje i čuvanje sjećanja bilo u umjetničkom predstavljanju zločina, koje je imalo prednost nad narativnom pripoviješću. Mišićev je prijedlog bio povijesni narativ povezan s vladajućom ideologijom, a njegovo je predstavljanje bilo šire od puko umjetničkog, ono se oslanjalo na priču, izlaganje izvornih stvari i predmeta u čijem bi temelju bio NOB.¹⁵³

U diskusiji nisu sudjelovali svi prisutni. Đuro Kladarin podupirao je umjetničko rješenje, ali je ostavio prostor da se zajedno s njime izgradi i muzej. Direktor Urbanističkog zavoda Zagreb Zdenko Kolacio istaknuo je da bi financijski najpovoljnije rješenje bilo Krkovićevo. Kladarinu i Kolaciju implicitno se suprotstavio Baltić, koji je smatrao da Krkovićevo rješenje nije zadovoljavajuće, prije svega jer spomenik ne bi trebao biti ponajprije obilježje „nacionalističkog terora u Hrvatskoj“, a tek onda „dokaz snage naroda koji je ustao protiv tog terora“. Baltiću je bio blizak Veljko Drakulić, predstavnik Glinjana u Zagrebu i član CK SKH, koji je također bio i protiv spomenika i protiv muzeja, te je zagovarao gradnju škole, parka ili doma kulture.¹⁵⁴ Međutim, većina prisutnih nije se toliko interesirala za formu budućeg mjesta sjećanja, već za osiguravanje osnovnih preduvjeta za gradnju. Jer bilo je potrebno uvjeriti više razine državne vlasti da doniraju financijska sredstva, s obzirom na to da za većinu prisutnih diskutanata pokolj u glinskoj crkvi nije bio lokalnog, već od državnog značaja. Zbog toga ni Krkovićev ni Mišićev prijedlog nije bio dovoljan – on je bio prilagođen malim sredstvima kojima je raspolagao siromašni banijski kraj. Đuro Kladarin tako je rekao da pravi značaj spomenika nije pravilno ocijenjen; nakon pokolja u glinskoj crkvi je „otpor naroda protiv fašizma naročito porastao“ na širem području. Potrebno je s ovim objektom upoznati republička tijela, SUBNOR Hrvatske, pa i Centralni odbor SUBNOR-a u Beogradu. Kolacio se također složio s

time da bi se konačnu ideju i dalje trebalo tražiti, a Drakulić je otišao najdalje, tvrdeći da nijedna ideja ne zadovoljava jer je „glinska crkva [...] događaj u najmanju ruku republičkog značaja, a po svojoj strahoti dolazi odmah iza Kragujevca“. S prijedlogom da se treba upoznati druga državna tijela radi prikupljanja što više sredstava za dostojno obilježavanje glinskog zločina složili su se Baltić, Miloš Lončar i Gojko Šteković. Glavni zaključci sastanka bili su dakle da Odbor mora stupiti u kontakt s drugim institucijama i, kako je većina bila za funkcionalno rješenje, u čemu je glavnu težinu imala riječ Milutina Baltića koji je istupio protiv Krkovića, odlučiti hoće li se graditi Spomen-park, Spomen-škola ili Spomen-dom.¹⁵⁵

Krković će kasnije izjaviti, s vidnom gorčinom i razočarenjem, da su od njegova prijedloga odustali jer su „likovni elementi“ njegova spomenika mogli „iritirati javnost“.¹⁵⁶ To je bila plitko i prozirno opravdanje, pogotovo ima li se u vidu da su reakcije nekih Glinjana na njegove ideje bile pozitivne. Ipak su jasni razlozi odbijanja njegova prijedloga. Naglašavanje zločina u umjetničkoj koncepciji njegova spomenika nije se moglo dobro uklopiti u naraciju komunista o Drugome svjetskom ratu, u kojem je nacionalna mržnja bila potisnuta kao tamna prošlost pred sjajnom socijalističkom budućnošću. To također govori da je početkom šezdesetih godina nacionalno pitanje i dalje bilo potiskivano. Ipak je Milutin Baltić bio čvrsti protivnik reformističke struje u SKH, a time i dopuštanja manifestiranja nacionalnog pitanja, makar i u obliku kojeg su formulirali „proljećari“.¹⁵⁷

Možda se jedan od razloga Odborova priklanjanja funkcionalnome rješenju uređenja mjesta sjećanja krio i u utjecaju javnoga mnijenja u Glini. Zaključak zagrebačkog sastanka da se raspravi o obliku funkcionalne građevine potekao je od Drakulića, koji je očito znao što Glinjanima nedostaje. Glas javnosti sve se jače čuo, zahvaljujući spomenutoj ograničenoj liberalizaciji u zemlji. Tako je *Jedinstvo* 1963. i 1964. godine sondiralo teren s pitanjem što nedostaje Glinjanima u njihovu gradu? Predvidljivo, nitko nije rekao da im nedostaje još spomenika. Većinu građana smetalo je što njihov grad ne pruža adekvatne trgovinske i ugostiteljske usluge, a većina ispitanika istakla je da je grad dobrim dijelom društveno i kulturno mrtav. Mjestom dominiraju „bircuzi“, omladina nema gdje izaći, djeca se nemaju gdje igrati, a kulturna događanja veći dio godine ne postoje. Jedino što postoji su kino i „Kasina“.¹⁵⁸ Stanje u nedostatku

društvenog i kulturnog života bilo još alarmantnije imali se u vidu da se Glina ekonomski razvijala, a do početka sedamdesetih imat će više stanovništva nego ikada u svojoj povijesti, gotovo 3 500.¹⁵⁹ Lokalne su vlasti u svome zagovaranju gradnje funkcionalnoga Spomen-doma očito bile svjesne tih nedostataka. Ali pokazat će se da ispunjavanje njihovih želja ima visoku cijenu, za samu gradnju Spomen doma financijsku, a nakon izgradnje i moralnu. Dobro je znao Simo Todorović, predsjednik sisačkog SUBNOR-a, što govori na sastanku 21. studenog, kada je rekao da se „dobro pazi šta će se podignuti“.¹⁶⁰

8. FINANCIJSKE TEŠKOĆE

Glavne zaključke prošlih sjednica i smjer kojim je Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama trebao ići sažeo je 5. prosinca 1961. Adam Petrović Gigac, u dokumentu kojeg je poslao Glavnom odboru SUBNOR-a Hrvatske.¹⁶¹ Gigac je izložio kratki historijat glinskog mjesta sjećanja od 1941. do trenutka kada je pisao spomenuti dokument. Tu se pojavljuje motiv koji će sljedećih godina igrati ulogu jednog od glavnih opravdanja zašto je Glina zaslužila potporu viših državnih tijela: kada je Tito 1952. posjetio taj grad, Aleksandar Ranković, predsjednik SUBNOR-a Jugoslavije, rekao je da se na crkvenim „ruševinama treba izgraditi spomenik dostojan žrtvama koje su tu poginule, kao i dostojan značaja jedne prekretnice, jer je narod ovog kraja od tog dana dao snažan otpor fašističkom okupatoru“.¹⁶² Do sada je osnovano četiri odbora za podizanje spomenika srpanjskim žrtvama u Glini, a u razlozima zašto su sva četiri propala Gigac otkriva samo djelomičnu istinu. Po njemu, a) nitko do sada nije preuzeo odgovornost da izgradi dostojan spomenik, b) zemljište je bilo u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve i c) bila su potrebna velika financijska sredstva. Doista, Gigac je bio u pravu da su veliki problem bila financijska sredstva, pogotovo neposredno poslije rata, kao i da lokalne vlasti ništa nisu mogle učiniti dok god je trajala borba za kontrolu mjesta sjećanja sa SPC-om, ali nije bio iskren kada je rekao da nitko nije preuzeo odgovornost za izgradnju dostojnog spomenika. Jer SPC je od kraja rata htjela obnoviti svoju crkvu, ali to vjerojatno u Gigčevim očima nije bio „dostojan“ spomenik!¹⁶³

Zaključci Odbora, koji čine smjernice za djelovanje u budućnosti, bili su odbacivanje Krkovićeve i Mišićeva prijedloga jer nisu onog značaja kakav glinski zločin za-

služuje, bilo je potrebno povezati se s višim državnim tijelima i dobiti potporu od njih, te konačno izgraditi skuplji funkcionalni spomenik sa obilježjem da je to „Spomenik revoluciji i jedinstvu“.¹⁶⁴

U sljedećim se godinama mišljenje većine odbornika ustalilo na ideji Spomen-doma, od svih mogućih rješenja „funkcionalnog oblika“, a tu je odluku donijelo u konzultaciji sa SUBNOR-om Hrvatske.¹⁶⁵ Zatim je trebalo pričekati projektantsku tvrtku koja bi po zamišljenim idejama detaljnije izvela plan gradnje. Neki očito više nisu mogli čekati idejni projekt, pa je tako u ožujku 1964. jedan član glinskog SUBNOR-a, misleći da se ništa ne poduzima, zahtijevao raspravu po tom pitanju.¹⁶⁶ No u srpnju 1964. godine konačno je bio dovršen idejni projekt s troškovnikom, nakon manjih izmjena kako bi se smanjila cijena projekta na prihvatljivu razinu. Plan gradnje bio je opširan, a pokušao je u sebi objediniti dva glavna zadatka: izgraditi funkcionalni dio koji bi služio administrativnim, kulturnim i društvenim potrebama grada, ali i ujedno napraviti „svečani dio“, koji bi bio odvojen kako bi se odalo poštovanje tolikim ubijenim žrtvama. Ili riječima projekatana: „Nastojalo se dobiti plemenit i humani prostor koji bi u dinamici glavne ulice predstavljao predah i osvježenje, a ujedno sačuvao i dostojan spomen na mjestu gdje su pale nevine žrtve.“¹⁶⁷

Najveći dio zamišljene građevine bio bi funkcionalnoga karaktera, s dva dijela. Prvi dio obuhvaćao bi veliku glavnu dvoranu sa 450 sjedala i pratećim prostorima (vestibulom s garderobom, bufetom i projekcijskom kabinom), čitaonicu s bibliotekom i sanitarnim čvorom, a na katu bi bile smještene prostorije za društveno-političke organizacije i Narodno sveučilište. Drugi dio imao bi pozornicu s garderobama, za razne kulturne svrhe. Svečani dio obuhvaćao bi slobodan travnjak s pješačkim prilazom, svečanom dvoranom na katu i Spomen-muzejom u prizemlju, koji bi sadržavao izvore iz „narodne revolucije“ toga kraja. Vanjski dio građevine činili bi travnjak, bazen te manje skulpture i spomen-ploče.¹⁶⁸

Međutim, ono što je moralo predstavljati najveću prepreku brzom izgradnji Spomen-doma zasigurno su bila velika novčana sredstva. Jer za izgradnju ovako zamišljene građevine bilo je potrebno uložiti čak 160 milijuna dinara.¹⁶⁹ Postavlja se pitanje je li glinski zločin tijelima na državnoj razini bio značajan za opravdanje tako velike investicije, i kakav je uopće bio sustav valorizacije „historijskih mjesta“ u Jugoslaviji?

Činjenica jest da je kategorizacija mjesta sjećanja u Jugoslaviji šezdesetih godina bila tek u povojima. Tek je

u travnju 1963. CK SKH poslao pisma kotarskim komitetima „u cilju da se suzbije stihijnost, ujednače kriteriji, odrede prioritete i vodi jedinstvena politika u budućem radu oko obilježavanja značajnih događaja i ličnosti iz historije naroda Jugoslavije.“¹⁷⁰ Međutim, projekt kategorizacije dovršen je tek osamdesetih godina, a bile su definirane tri kategorije. U najvišu, A kategoriju („od najvišeg značenja za naciju tj. zemlju“) bila svrstana mjesta na kojima su se odigrali najvažniji događaji za povijest Komunističke partije, tj. Saveza komunista, najvažnija Titova boravišta, rodne kuće četvorice najvažnijih narodnih heroja, mjesta najznačajnijih događaja NOB-a u Drugom svjetskom ratu, najveći koncentracijski logori tj. logori smrti itd. U B kategoriju („vrlo značajno za naciju“) spadale su „zgrade u kojima je duže boravio CK KPH, Glavni štab NOV Hrvatske i drugi najviši organi NOR-a i u kojima su donesene značajne odluke“ NOB-a, zatim mjesta gdje je Tito boravio duže vrijeme, gdje su formirani prvi partizanski odredi, značajniji logori itd. Glinska crkva tj. Spomen-dom bila je smještena tek u C kategoriju („značajno za naciju“) s npr. kućama rođenja manje značajnih narodnih heroja i mjestima pogubljenja boraca kao i žrtava fašističkog terora.¹⁷¹

Ipak, to je bilo stanje osamdesetih godina. Šezdesetih su se lokalne glinske vlasti još mogle izboriti za svoje mjesto pod suncem. Ali konkurencija je bila velika. Doduše, od početka desetljeća pao je rast gradnje umjetničkih spomenika, što se može vidjeti u medijima. Rečeno je da je do 1959. godine broj podignutih spomenika bio 2 700, ali do 1969. u SR Hrvatskoj bilo je evidentirano tek oko 3 000 spomenika.¹⁷² Razlozi su bili mnogobrojni, ali je jedan ležao u činjenici da su se manjim mjestima preferirali funkcionalni objekti poput spomen-škola ili spomen-domova, koji su u očima mnogih zasigurno bili „korisniji“, ali ih je moglo biti podignuto puno manje zbog velikih financijskih sredstava koje su takvi projekti iziskivali.¹⁷³ To je značilo da su brojna mjesta tražila potporu državnih vlasti, ali su zbog ostalih, „važnijih“ projekata bila odbijena ili su morala čekati. Tako je 1963. Odbor za podizanje Spomen-doma u Čabru bio odbijen od Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti Savjeta za kulturu NR Hrvatske, jer su sredstva već bila raspodijeljena na prijašnjim sjednicama Fonda.¹⁷⁴ Zbog toga su brojna mjesta u molbama isticala svoje prednosti zbog kojih su baš ona morala dobiti potporu. Primjerice, Topusko se u svojoj molbi moglo pohvaliti velikim povijesnim značajem za NOB u

Hrvatskoj. Godine 1944. tamo je, među ostalim, održano Treće zasjedanje ZAVNOH-a, a osim toga ono je imalo poznato lječilište i predivan krajolik koji se mogao iskoristiti u turističke svrhe. U planu je bila izgradnja „Doma kulture koji bi imao karakter spomen-doma NOR-a“ s dvoranom za priredbe i koncerte, prostorijom za društvene svrhe, čitaonicom i knjižnicom. Međutim, za takvu građevinu bilo je potrebno 80 milijuna dinara „čega mi nemamo niti to možemo ostvariti uz najbolju volju“.¹⁷⁵

Ali jedno je mjesto sjećanja šezdesetih u Hrvatskoj u potpunosti prevladalo medijskom pažnjom, svrstalo se na vrh prioriteta i time privuklo najviše financijske potpore. To je bio Jasenovac, gdje je trebalo, prema idejnom projektu arhitekta Bogdana Bogdanovića iz srpnja 1963., za opširan memorijalni kompleks i veliki spomenik uložiti 380 milijuna dinara.¹⁷⁶ Prema dokumentu Komisije za njegovanje revolucionarnih tradicija pri SUBNOR-u, Jasenovac je bio prvi kojemu je trebalo osigurati republička sredstva, a nakon njega slijedila je Moslavina, zatim Kamensko, Srb i Titova Korenica.¹⁷⁷ Takvo će stanje biti aktualno sve do konačnog otkrivanja jasenovačkog spomenika početkom srpnja 1966. godine.¹⁷⁸

Ako je Glina tih godina bila gurana u zapećak, to je moglo imati sasvim negativan učinak u praksi. Jer ona je bila, unatoč ekonomskom razvoju proteklih desetljeća, „jedna od najnerazvijenijih komuna Banije“, pa je na primjer 1966. godine došlo do manjka sredstava za najosnovnije stvari (prosvjete i zdravstva), a električna energija u okolnim selima, provedena teškom mukom kroz protekle godine, morala je biti ukinuta „zbog previsokih troškova oko održavanja i velike potrošnje“!¹⁷⁹ Jasno je bilo da se neće daleko dogurati pabirčenjem po okolnim selima koja nisu mogla plaćati ni struju, već da će znatna pomoć za Spomen-dom morati doći od republičkih vlasti. Ali „su republička sredstva bila odobravana samo za najviše kategorije spomeničke vrijednosti, dok su ostale kategorije ostavljene na brigu općinskim skupštinama“.¹⁸⁰

U opisanim nepovoljnim uvjetima šezdesetih godina, gdje su druga mjesta sjećanja imala prioritet pri raspodijeli uvijek nedovoljnih financijskih sredstava, lokalne su vlasti u Glini pokušale pridobiti pažnju viših državnih institucija. Ta je zadaća pala ponajprije na predsjednika Odbora za podizanje spomenika srpanjskim žrtvama, Adama Petrovića Gigca. Kako bi glinski projekt dobio legitimitet, on se još u prosincu 1961. pozivao, osim na Rankovića, na članove CK SKH Veljka Drakulića, Milu-

tina Baltića, Uroša Slijepčevića, Đuru Kladarina i Simu Todorovića. Oni su bili jezgra utjecajnih političara koja je trebala gurati zamišljeni projekt.¹⁸¹ Ali Gigac se tih godina ponajviše sam angažirao, neumorno zahtijevajući sredstva, pritom upotrebljavajući svoje stare argumente poput prebacivanja korijena svih zala na Srpsku pravoslavnu crkvu. Tako je krajem 1963. zahtijevao pomoć jer od 1952. godine, Titova posjeta Glini, još ništa nije učinjeno po pitanju uređenja mjesta sjećanja, dok je „ovogodišnja gradnja crkve“ dala „ovom problemu politički karakter“. Time se stvarao dojam kao da je SPC uspješnija od komunističkog vodstva. U tom je trenutku prikupljanje sredstava na lokalnoj razini dalo samo 24 milijuna dinara, a izgledalo je da se tim iznosom istrošio i posljednji atom snage kojim je lokalna zajednica mogla doprinijeti izgradnji Spomen-doma.¹⁸² U pismu Predsjedništvu SUBNOR-a Hrvatske iz studenog 1964. godine, Gigac je nastavljao istim tonom. Gradnjom nove pravoslavne crkve, iako nije bila na istom mjestu, problem je postao „još akutniji“. S obzirom na to da pitanje prostora na kojem je bila stara crkva nije riješeno ni nakon 20 godina od oslobođenja, takvo se nepovoljno stanje reflektiralo na „bratstvo-jedinstvo“ u glinskome kraju. Dok god taj prostor bude neobilježen, on će biti „stalni izvor poticaja na rasplamsavanje šovinizma“, a izgradnja Spomen-doma bi „do kraja eliminirala osnove za pothranjivanje bilo kakvih političkih problema na nacionalnoj osnovi“. ¹⁸³ Gigac je doživio razočaranje, jer ako su njegovi argumenti bili uspješni na lokalnoj razini, višim vlastima oni nisu bili uvjerljivi i stoga je pomoć bila skromna. Bilo je jasno da Glina nije bila jedino mjesto gdje su izvršeni zločini i koje je posjetio Tito, niti je tamo problem institucionalizirane religije i nacionalnog pitanja bio važniji od drugih dijelova Jugoslavije, ako je uopće bio priznat kao postojeći. Da sve bude gore, financijskom pogoršavanju stanja pridonio je potres 1966. godine u širem području Gline, čija se šteta brojala u desecima milijuna dinara.¹⁸⁴

S obzirom na to da je gradnja Spomen-doma ostala neizvjesna, Glinjanima je jedino preostalo održavati komemoracije na pravoslavnom groblju, gdje je 1951. godine dovršena grobnica. Tako je 12. svibnja 1963., 22 godine nakon ubojstva glinskih Srba u Prekopi, održana komemoracija u prisustvu obitelji i rodbine žrtava, kao i predstavnika lokalnih vlasti.¹⁸⁵ Dakako, sa svim onim prekrivanjem prošlih događanja povijesnim narativom kakav je odgovarao komunističkom viđenju prošlosti, o čemu je već bilo riječi.

9. KONAČNA IZGRADNJA GLINSKOG SPOMEN-DOMA

Nagli preokret u odluci da se financira izgradnja Spomen-doma u Glini ima se tražiti u općim prilikama u Jugoslaviji. Brijunski tj. Četvrti plenum CK SKJ, održan 1. srpnja 1966., na kojem je smijenjen Aleksandar Ranković, imao je odjeka na sve krajeve u Hrvatskoj u kojima je srpsko stanovništvo bilo brojno, pa tako i na Glinu. Tamošnji su komunisti uhvaćeni takoreći „na spavanju“ i smjena Rankovića za sve je bila iznenađujuća.¹⁸⁶ Isprva je doduše izgledalo da se neće puno toga promijeniti, osim par zanimljivih detalja u molbama za financiranje izgradnje Spomen-doma. Njih više nije slao samo Adam Petrović Gigac, već Miloš Lončar, sada na funkciji predsjednika glinskog SUBNOR-a, i Franjo Čumpek, predsjednik Skupštine općine. U molbi iz siječnja 1967. više nije bio Ranković onaj koji je prilikom posjeta Tita Glini 1952. godine govorio o potrebi izgradnje dostojnog spomenika na mjestu srušene crkve, već sam Tito.¹⁸⁷

Kako bi umirio srpske krajeve u Hrvatskoj, Tito je 1967. planirao šestodnevni posjet Lici, Kordunu i Baniji. Zadnji dan posjetio bi Glinu, Petrinju, Kostajnicu i Dvor. Imajući na umu činjenicu da je Glinu zadnji put posjetio 1952. godine, u cilju smirivanja stanja nakon smjene Žigića, Brkića i Opačića, ne može se oteti dojmu da se Tito lokalnim Srbima pojavljivao kao loš znak nakon „nacionalnog poraza“. Ali njegov je posjet označio prekretnicu u izgradnji glinskog Spomen-doma. Jer bilo je potrebno prikazati „izmijenjeno lice“ Banije u posljednjih petnaest godina te napredak na svim poljima tog prvoboračkog kraja.¹⁸⁸

Zbog toga je, za razliku od prijašnjih godina, kada je skupljanje sredstava za izgradnju Spomen-doma napredovalo puževim korakom, u samo par mjeseci pred Titov posjet Glini doslovno zapljuštala financijska potpora iz svih krajeva Hrvatske i Jugoslavije. Brojne su općine dale svoj doprinos, od Belog Manastira do Paga, zatim SUBNOR-a Srbije i Izvršnog vijeća Crne Gore, kao i raznih tvrtki. Međutim, najveća je pomoć stigla od Izvršnog vijeća Sabora (125 milijuna dinara), SUBNOR-a Hrvatske (50 milijuna dinara) i Fonda za kulturu SRH (20 milijuna dinara).¹⁸⁹ Godinu prije lokalne su se vlasti kolebale između Spomen-doma i Spomen-škole, s obzirom na to da je stara osnovna škola bila neadekvatna i stara preko 180 godina.¹⁹⁰ Sada je to pitanje bilo riješeno: gradit će se Spomen-dom, a za najmoderniju osnov-

nu školu je Fond za nerazvijene krajeve SRH osigurao 400 milijuna dinara.¹⁹¹ U lipnju su počeli radovi na školi, a početkom kolovoza na Spomen-domu.¹⁹²

Tito je posjetio Glinu 6. kolovoza 1967., nakon što je od početka mjeseca posjetio Liku, Kordun i druge gradove Banije, a u udarnoj postavi s njim bilo je ponajprije hrvatsko komunističko vodstvo, točnije Bakarić, predsjednik Sabora Jakov Blažević, predsjednica Izvršnog vijeća Sabora Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, tada sekretar Izvršnog komiteta CK SKH.¹⁹³ Domaćini su mu bili Franjo Čumpek, koji je održao pozdravni govor, ali i Adam Petrović Gigac (koji je prošao kroz grad sa 150 prvoboraca), Milutin Baltić, Stanko Bjelajac i Ivan Šibl. Jedini posjet koji je bio predviđen programom bio je onaj gradilištu Spomen-doma, gdje su ga Čumpek i Gigac upoznali s planom izgradnje, ali je Tito promijenio program posjetivši i Pamučnu predionicu, čime se završio njegov kratki boravak u Glini.¹⁹⁴

Posjet najmoćnijeg čovjeka u Jugoslaviji je dakle dobio došao tom siromašnom i poljoprivrednom kraju. Sredstva za gradnju Spomen-doma bila su osigurana, što Glina po sebi nikada ne bi mogla skupiti, a sada je planove trebalo provesti u djelo. Oko toga se dalje angažirao Odbor na čelu s Gigcem, ali je i hrvatske komuniste u Zagrebu zanimalo što se događa s projektom, s obzirom na to da su dali velika financijska sredstva. U Glini je 16. prosinca 1967. održana svečana sjednica u povodu tridesete godišnjice osnivanja KPH i dolaska Tita na čelo KPJ, te dvadesetpete godišnjice Sedme banijske udarne divizije, prilikom koje su Jakov Blažević i potpredsjednik Izvršnog vijeća Sabora Dragutin Desput posjetili gradilište Spomen-doma i osnovne škole.¹⁹⁵ Da je nacionalni problem došao do izražaja između lokalnog, nacionalno većinom srpskog vodstva (koje je 1967. na sva zvana, među ostalim i u ime zločina u glinskoj crkvi osudilo *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* kao „akt protiv bratstva i jedinstva“)¹⁹⁶ i vodećih komunista SRH, većinom Hrvata, može se iščitati iz zapisnika skupštine glinskog SUBNOR-a, održane 2. lipnja 1968. godine. Na toj je sjednici Gigac kritizirao predstavnike republičkih vlasti i tražio još financijskih sredstava u izgradnji Spomen-doma. Zbog toga je predsjednik Glavnog odbora SUBNOR-a Hrvatske Marko Belinić protestno rekao da je „za Glinu odvojeno dosta sredstava i da to mora napomenuti, jer se kroz diskusiju moglo čuti samo o onome što nije riješeno“, iznoseći pojedinačno koliko je sredstava uloženo. Situaciju je morao smirivati Čumpek, zahvalivši se repu-

bličkim organima vlasti za potporu, preko Belinića i Dragutina Desputa. Zaključak skupštine, iako pomirljiv, otkrivao je da je nacionalno pitanje postalo aktualno jer je govorio da za mlade problem nikada nije bila nacija, „već njihovo mjesto u društvu i njihova prava“. Glavni je zadatak SUBNOR-a „razvijati bratstvo i jedinstvo“ i ne dopustiti da „šuškuju po toj tekovini naše revolucije“, kao niti dozvoliti „da drug Tito sada nakon 23 godine od oslobođenja naše zemlje mora ponovno govoriti o bratstvu i jedinstvu“.¹⁹⁷

Gradnja Spomen-doma išla je relativno glatko, iako s nekim odgađanjima, među ostalim i jer je cijena izgradnje dodatno porasla.¹⁹⁸ U listopadu 1968. godine otvorena je osnovna škola, čijem su otvorenju nazočili Tripalo, Desput i Baltić.¹⁹⁹ Radi uređenja Spomen-doma Glinu je još u ožujku 1968. posjetio poznati kipar Antun Augustinčić, čiji je kip trebao biti postavljen pred novom građevinom.²⁰⁰ U konačnici je sve bilo spremno za svečano otvaranje 4. srpnja 1969. godine, koje je trebalo imati „centralni karakter za Baniju“ i za koje se očekivao posjet tisuća Banijaca.²⁰¹

10. SVEČANO OTVORENJE

Već i pogledom na sam datum (Dan borca) koji je izabran za otvorenje Spomen-doma jasno je bilo da će ceremonija proći kao i bezbroj drugih u Jugoslaviji. Pravi karakter zločina koji se dogodio krajem srpnja 1941. u Glini, zajedno sa Srbima ubijenima u njoj, bio je uključen u narativ o povijesnoj ulozi Komunističke partije i na taj način prikriiven.

Dubiozna interpretacija prošlosti bila je vidljiva već u samoj arhitekturi Spomen-doma. On je bio funkcionalna građevina bez vizualnih poveznica sa starom crkvom, izvedena upravo onako kako je predviđao idejni projekt iz 1964. godine. Ispred muzeja bila je postavljena fontana i Augustinčićev kip „Majka s djetetom“. Ni on nije bio ničim vezan uz stradanje srpskog naroda u glinskoj crkvi, štoviše, imao je elemente hrvatske narodne nošnje.²⁰² Na spomen-ploči ispred Spomen-doma bile su uklesane sljedeće riječi:

„Istina je naša krvlju zapisana.

Bila je nekada na ovom mjestu pravoslavna crkva, a 30. jula godine 1941. oko 1200 nevinih ljudi našlo je u njoj smrt pod oštricom ustaškog noža.

Protiv zla i zločina ustao je narod Banije i pošao teškim ali svijetlim stazama Narodno-oslobodilačke borbe.

Danas na ovome mjestu stoji Spomen dom žrtvama fašizma, a podignut je godine 1969. jedinstvenom akcijom i bratskom solidarnošću naroda Banije i ljudi širom naše socijalističke domovine.

4. jul 1969.²⁰³

Prvi red zapravo je stih iz *Pjesme o mojoj zemlji* Jure Kaštelana, popularne i na drugim spomen-objektima na Baniji.²⁰⁴ Drugi paragraf jedini informira čitatelja o razlogu zašto je podignut Spomen-dom, a u tome je sažet i podložan kritici. On doduše ne skriva činjenicu da je na tome mjestu nekada bila srpskopравoslavna crkva u kojoj su ubijeni ljudi, opisujući to gotovo u kaštelanovski pjesničkim stihovima („našli su u njoj smrt pod oštricom noža“), niti da su za to odgovorni ustaše. Međutim, on ne otkriva da su po nacionalnosti svi ubijeni bili Srbi, a broj od 1200 žrtava postavljen je posve arbitrarno. Razlog tomu ipak ne treba tražiti u lokalnim okolnostima, kao niti u namjernom igranju brojkama. Poznato je da se govor o nacionalnosti, tijekom desetljeća šutnje o nacionalnom pitanju, kao i pridjevi „hrvatski“ ili „srpski“ upadljivo izbjegavao na području čitave Jugoslavije, a ne samo u Glini.²⁰⁵ Jednako je pokazano na brojnim drugim slučajevima da je arbitrarno postavljanje broja žrtava često bilo uvjetovano neznanjem i neprovedenim istraživanjima o samom zločinu, zbog kojih su točne brojke ostale u tami.²⁰⁶ Iako je prilikom prikupljanja sredstava za gradnju Spomen-doma bilo javno oglašavano da će se sastaviti popis žrtava, to se nije dogodilo.²⁰⁷ Uočljivo je i da su od srpanjskih žrtava posve odvojene svibanjske žrtve ubijene u Prekopi, čija se komemoracija nastavila odvijati na pravoslavnom groblju, iako su tamo bili sahranjeni ostaci žrtava iz obje grupe.²⁰⁸ Konačno, natpis je u svojim posljednjim paragrafima otkrivao povijest gradnje Spomen-doma tijekom šezdesetih godina. Spomenuto je da se od sastanka Odbora za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama 1961. u Zagrebu opravdavala skupa investicija gradnje funkcionalnoga spomen-obilježja važnošću glinskog zločina za omasovljenje ustanka na širem području Banije. Ta je činjenica dobro došla da se na spomen-ploči zločin potaknut nacionalističkim motivima prikrije „svijetlim stazama Narodno-oslobodilačke borbe“, kao i govorom o „bratskoj solidarnosti“ ljudi diljem Banije i Jugoslavije, što je imalo temelj u financijskoj pomoći koja je u stvarnosti više bila potaknuta Titovim posjetom 1967. godine nego nesebičnim „bratstvom i jedinstvom“.

U takvu tonu prošla je čitava ceremonija svečanog otvorenja Spomen-doma, na kojem su bili prisutni Miko

Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Milutin Baltić, Dragutin Despot, Đuro Kladarin, Stanko Bjelajac, Milan Despot i drugi visokopozicionirani komunisti.²⁰⁹ U skladu sa spomenutom jugoslavenskom praksom koja širim slojevima nije otvoreno dopuštala bilo kakav udio u uređenju mjesta sjećanja, tisuće okupljenih građana bili su osuđeni na pasivno promatranje svečanosti. Neki su bili gorko razočarani događajem koji je više izgledao kao politički skup.²¹⁰ Svečanost je počela Općinskom konferencijom lokalnog ogranka Saveza komunista, na kojoj je Milan Despot govorio o sudjelovanju Gline u NOB-u, nakon čega su dodijeljena spomen-priznanja komunistima koji su dulje od 25 godina bili članovi SK. Tek nakon što je odano priznanje partiji, mogla se svečanost preseliti pred Spomen-doma. Prvi je progovorio Čumpek, ističući da je nova građevina rezultat divne, „sveopće i velike jugoslavenske solidarnosti“, zahvalivši se institucijama koje su dale financijsku pomoć u njezinoj izgradnji.²¹¹ Tada se okupljenima obratio Miko Tripalo, jedini koji je iskakao iz već uobičajene sheme koja je pratila ovakve svečanosti. Kako je pokazano, njegovo je političko djelovanje pratila neortodoksna reinterpretacija marksizma-lenjinizma iz koje je izviralalo i drugačije gledanje na nacionalno pitanje. U svojem govoru Tripalo je bez ustezanja govorio o raspadu stare Jugoslavije, pokoljima vođenim nacionalističkom mržnjom, ustašama i četnicima. Ali i on je u svojem govoru jedini izlaz vidio u Komunističkoj partiji na čelu s Titom, progovorivši zatim o suradnji hrvatskih i srpskih „masa“ u socijalističkoj revoluciji. Možda svjestan nedavnih događaja i nepovjerenja Srba u Hrvatskoj prema hrvatskom reformnom vodstvu, Tripalo je naglasio čuvanje pune ravnopravnosti Hrvata i Srba od svih pokušaja da ih se naruši od strane hrvatskih i srpskih nacionalista. Govor je završio isticanjem napora koji se ulažu u podizanje nerazvijenih krajeva u Hrvatskoj, nakon čega je nastupio kulturno-umjetnički program i svečano presijecanje vrpce. Time je mjesto zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi, gotovo četvrt stoljeća nakon kraja Drugog svjetskog rata, napokon dobilo svoje spomen-obilježje.²¹²

11. POSLJEDICE UREĐENJA GLINSKOG MJESTA SJEĆANJA KAO FUNKCIONALNOG SPOMEN-OBILJEŽJA

Izgradnja ovakva Spomen-doma na mjestu srušene pravoslavne crkve u osnovi je potaknula dva suprotstavljena mišljenja. Jednostavno rečeno, bilo je onih koji su

Sl. 2. Spomen dom u Glini, izgrađen na temeljima stare pravoslavne crkve

se slagali s njegovom funkcijom, dok su drugi izražavali potrebu njegove promjene, pri čemu to nije uvijek bio sukob onih koji su bili privrženici vlasti i onih koji su bili protivnici komunista.

Gotovo odmah nakon izgradnje, Spomen-dom je stavljen u svoju funkciju koju će obavljati sljedećih desetljeća. Već krajem prosinca 1969. u njemu je održana svečana proslava pedesete godišnjice SKJ.²¹³ Jedan od važnih datuma za Glinu, koji se redovito slavio u Spomen-domu, bio je 11. siječanj, Dan oslobođenja grada, zatim Dan komune (9. listopada), kao i drugi važni, povijesni datumi u Jugoslaviji.²¹⁴ U njemu su se nadalje održavale kulturno-zabavne manifestacije i priredbe, poput glazbenih natjecanja za glinsku mladež.²¹⁵ Za neke je dakle Spomen-dom unosio živost u grad, ostao je simbol suradnje naroda Jugoslavije pa čak i, ako je suditi prema karikaturi na čelu kratkotrajnog *Glinskog vjesnika*, glavni simbol grada.²¹⁶

S druge strane, za brojne se nije mogao isprati gorak osjećaj da je spomen na žrtve ubijene u srpnju 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi instrumentaliziran da bi se izgradio Spomen-dom, koji nema toliko veze sa žrtvama niti je mjesto pijeteta, već služi na korist i zabavu drugima. Prema nekim izvorima, negodovanje koje su izražavali zastupnici takva mišljenja počelo je već od otvaranja Spomen-doma. Jer služi li objekt, u kojem se izvode zabavne manifestacije, uspomeni na žrtve, jezivo ubijene na tom mjestu? Širile su se glasine da je sanitarni čvor postavljen na mjestu gdje je bio oltar, a nemir je izazivao broj žrtava na spomen-ploči za koji su lokalni Srbi tvrdi-

li da je premalen.²¹⁷ Stanju nije pomogla niti činjenica da Augustinčićev kip nije imao veze sa zločinom niti sa srpskim žrtvama, već s hrvatskom majkom i djetetom, što se moglo smatrati provokacijom. Spomen-dom, protivno Gigčevim predviđanjima, odmah je po svojoj izgradnji postao kontroverzno mjesto koje je stvaralo sukobe, umjesto da ih je rješavalo.

Ali kako je iz dotadašnjeg razvoja događaja bilo jasno, drugačija koncepcija mjesta sjećanja mogla je doći samo iz političke odluke komunističke elite. Iako je na tom planu bilo određenih promjena, od čega je među najvažnijima bio kraj hrvatskog proljeća 1971. godine, te promjene zbog svog karaktera nisu nimalo utjecale na kulturu sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine i glinski Spomen-dom. Za to je trebalo čekati dublje promjene nakon Titove smrti, poput gubljenja kontrole od strane Saveza komunista, fragmentacije političke moći i rastućega nacionalizma koji je iskorištavao povijesne događaje, poput ovog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi 1941. godine, za svoje ciljeve. Tek će osamdesetih, dakle, doći do javnih inicijativa koje su tražile promjenu uređenja Spomen-doma.

ZAKLJUČAK

Obilježavanje sjećanja na žrtve ubijene 1941. u glinskome kraju, za vrijeme Jugoslavije od 1945. do 1980., ovisio je o tadašnjim političkim, ideološkim, ekonomskim i drugim okolnostima. U tome se također krio razlog zašto na mjestu srušene crkve nije podignuta nova

crkva ili nekakvo drugo spomen-obilježje sve do kraja šezdesetih godina. U neposrednom poraću glavni su problem bile ekonomske teškoće kako za vlasti, tako i za Srpsku pravoslavnu crkvu, ali i neprijateljstvo prema religiji te odsustvo svijesti o potrebi obilježavanja sjećanja za ubijene civile koji nisu bili povezani s NOB-om. Gradnja zajedničke kosturnice za žrtve ubijene 1941. u glinskome kraju bila je rezultat ponajprije Crkvenog odbora, a u želji da kontroliraju i to mjesto sjećanja uključuju se lokalne vlasti, koje su tamo 1951. godine podigle spomen-ploču. Poboljšanje ekonomskog stanja od pedesetih godina donijelo je mogućnost uređenja prostora srušene crkve u Glini, ali je borba za kontrolu tog zemljišta između komunističkih vlasti i Srpske pravoslavne crkve onemogućila takav projekt i za jednu i za drugu stranu. Nakon što je početkom šezdesetih postalo izvjesno da će pravoslavno svećenstvo posustati i zatražiti drugu lokaciju za novu crkvu, pokreće se Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama lokalnog SUBNOR-a, koji se ubrzo odlučio za izgradnju funkcionalnog spomen-obilježja. Nedostatak financijskih sredstava produžio je okončanje tog skupog projekta tijekom šezdesetih godina, koji je konačno dobio financijsku pomoć zbog Titova posjeta Glini 1967. godine. Funkcionalna narav Spomen-doma, svečano otvorenog 1969. godine,

izazivat će nove podjele i neslaganja koje će doduše postati javno izraženije tek osamdesetih godina.

Iz ovoga rada jasno je da je kultura sjećanja u Jugoslaviji bila u željeznom stisku komunističke ideologije prema kojoj se oblikovala politička taktika i pragmatika, zbog čega druge društvene grupe nisu imale znatnijeg utjecaja u sukreiranju spomen-obilježja. Politika i ideologija jedinog centra moći u državi, Komunističke partije tj. Saveza komunista Jugoslavije, presudno je bila reflektirana na kulturu sjećanja u cijeloj zemlji, pa tako i na Glinu. Sukob Tita i Staljina 1948., smjena srpskih komunista iz Hrvatske (Žigića, Brkića i Opačića) 1950., ograničena liberalizacija u zemlji, smjena Aleksandra Rankovića i Titov posjet Glini 1967., među ostalim političkim događajima, uvjetovali su promjene koje su se vidjele u načinu obilježavanja zločina iz 1941. godine. Upravo zbog toga nacionalno pitanje, unatoč pojedinim slučajevima, nije imalo znatnijeg utjecaja u obilježavanju zločina u Glini, a postalo je vidljivo tek prema kraju šezdesetih godina, kada je ono postalo aktualno unutar užeg kruga političke elite. Tada se po prvi puta jasnije javlja izazov ideološkim dogmama koje su prethodnih desetljeća dominirale u oblikovanju spomen-obilježja i politike sjećanja u čitavoj Jugoslaviji. Međutim, te dogme neće biti znatnije osporene sve do osamdesetih godina, kada će SKJ početi gubiti svoju dotadašnju ulogu.

¹ Srdačno zahvaljujem profesoru Dragi Roksandiću u uredniku Iliji Raniću na komentarima.

² Milan MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević, Glina 1988., 454. Vidi također sjećanje Zeeva Miloja u ovom zborniku (707).

³ Isto. Pero LALOVIĆ, „Prva partijska konferencija VII udarne divizije“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 304–308. Leon GERŠKOVIĆ, „ZAVNOH u Glini 1944. godine“, isto, 373. Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Nova pravna misao na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine“, isto, 374–380. Anton ZIMOLO, „Značenje Prvog kongresa liječnika narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, otvorenog u Glini 24. veljače 1944. godine“, isto, 389–396. Mihajlo OGRIZOVIĆ, „Zemaljsko savjetovanje prosvjetnih radnika u Glini (21–23. VIII 1944)“, isto, 412–414. Igor Mrkalj, „Glina – partizanska prijestolnica“, *Novosti* br. 769., 12. rujna 2014., 4.

⁴ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod, Zagreb 2008., 69–70.

⁵ O uništenju Zrina u najnovije vrijeme objavljen je rad Ljubana ĐURIĆA, „Zašto je raseljen i uništen Zrinj?“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“* 18/2013, 214–238. Međutim, i ako se prihvate sve točke njegove argumentacije – koja je i sama veoma podložna kritici – opet nije moralno uništenje čitavog mjesta opravdavati zločinima i žestokim otporom tamošnjih ustaša, jer po tome bi se moglo opravdavati brisanje s lica zemlje većine mjesta u NDH, među prvima Gline, kao i brojnih mjesta u drugim dijelovima Europe.

⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 184–185, 217–218., 247, 266–267, 516.

⁷ Z. MILO, „Sjećanja na Glinu“, ovdje (707).

⁸ Dragan ČUBRIĆ, Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2004, 23.

⁹ Igor MRKALJ, „Obilic je pjevao za slobodu“, *Novosti* br. 793., 27. veljače 2015., 6–7.

¹⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 374–375, 399–400.

- ¹¹ Ili, kako je rekao Vladimir Dedijer, „svaki revolucionar – kada ostvari svoj san, to jest izvede revoluciju – postane toliko ponosit i samouveren da smatra da mu je Atlantik do kolena“. Vidi Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 3, Beograd 1984, 264.
- ¹² O odnosima jugoslavenskog vodstva prema Zapadu i Staljinovoj politici u tome periodu vidi Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita: Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 19 – 55.
- ¹³ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 1223: Okružni komitet KPH za Baniju 1942–1947. (dalje: OK KPH za Baniju), kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 2.
- ¹⁴ O stvaranju novog pravnog poretka kroz formaciju „narodnog“ sudstva, zakonodavstva i policije vidi Jera VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, Zagreb 2006, 15–47. Sudovi za zaštitu nacionalne časti u Karlovcu i Petrinji osudili su ukupno 39 osoba, od toga 37 Hrvata. Vidi *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 712–713.
- ¹⁵ Milan Peškir, „Na oslobođenom teritoriju Banije 1944. godine formirane su prve jedinice Narodne milicije u Hrvatskoj i Jugoslaviji“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 383–388; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 412.
- ¹⁶ „Ustaški koljač, mnogostruki ubica nevinih ljudi i žena, Šima Naglič, osuđen na smrt vješanjem“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 59, 18. I. 1947., 2. Usporedi i „Okružni narodni sud u Petrinji osudio ustaške zločince na smrt“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 18 (16. ožujka 1946.), 2. Inače su svjedoci pred Zemaljskom komisijom Nagliča povezivali i sa zločinom u glinskoj crkvi. Vidi HDA, fond 306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje: ZKRZ-ZH), kutija 150, Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini, Zapisnik od 11. X. 1944.
- ¹⁷ J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 210–215.
- ¹⁸ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 491–496.
- ¹⁹ *Isto*, 788., 806., 809.-811.
- ²⁰ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 151.
- ²¹ „Rasprava i presuda ustaško-mačekovskoj terorističkoj grupi Krivošić Stjepana starijeg i ostalih iz Siska“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 60, 25. I. 1947., 1–5.
- ²² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 77–82., 246–249., 423.
- ²³ „Mrđenović Stevan iz Maj. Poljana, kraj Gline, suđen na godinu i po dana radi raspirivanja šovinističke mržnje“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. XII. 1945., 3.
- ²⁴ Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 43. O izborima za Ustavotvornu skupštinu vidi J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 408–415.
- ²⁵ Detaljnije o tome vidi u: Igor MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* - dvije hiljade šesnaeste, Zagreb, 2016, svezak XXI, str. 163–313.
- ²⁶ HDA, ZKRZ-ZH, kutija 123, Federalna zemaljska komisija za utvrđivanje zločina Okružnim komisijama za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 8. VII. 1946.
- ²⁷ Z. MILO, „Sjećanja na Glinu“, ovdje (707).
- ²⁸ HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi: Zapisnik od 2. XI. 44.
- ²⁹ HDA, ZKRZ-ZH, kutija 228, Pokolj u Glini, Zapisnik od 4. I. 1945 i Zapisnik od 13. VI. 1945.
- ³⁰ Svjedočenja pred Zemaljskom komisijom vidi u zapisnicima u HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi. Izbor svjedočenja vidi također i u: I. MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, str. 163–313.
- ³¹ Citirano iz Josip MARINKOVIĆ, *Filozofija kao nastava*, Zagreb 1990, 58.
- ³² Tito je to pokušavao duže vremena, čak i nakon 20. rujna 1945. Tako je u sisačkom *Jedinstvu* 22. prosinca 1945. na naslovnoj stranici, i što je zanimljivo, blizu članka sa Staljinovom slikom, uredništvo zaželjelo sretan Božić svim rimokatolicima. Ali na sljedećoj stranici vidjele su se prave namjere: pokušalo se Katoličku crkvu učiniti „narodnom“, „kako je to želio Grgur Ninski i drugi narodni svećenici“. Vidi „Odvajanjem crkve od države – crkva će postati zbilja narodna“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 6, 22. XII. 1945., 2.
- ³³ HDA, OK KPH za Baniju 1942.-1947., kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 10.
- ³⁴ HDA, OK KPH za Baniju 1942–1947., kutija 7, Svim kotarskim i mjesnim komitetima, 14. VII. 1945.
- ³⁵ Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945–1950.*, Zagreb 2003, 191.: Bakarić je već 1945. najavio da „Počinje kampanja protiv popova. Mi treba da kompromitiramo kler. Ta akcija mora biti jaka u cijeloj zemlji. Popovi koji hoće s nama, dobro su nam došli, njih treba iskoristiti...“.
- ³⁶ O odnosu Katoličke crkve i komunističkih vlasti četrdesetih godina vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 97–116. France Martin DOLINAR, „Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni“, *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998, 222–226.
- ³⁷ HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi, Zapisnik od 10. X. 1944.

- ³⁸ HDA, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, Komisija za Agitaciju i propagandu CK SKH, Fond 1220, kutija 2, Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, Agit-prop komisiji, 28. XI. 1946., 1–2; „Na prijedlog javnog tužioca N. R. Hrvatske podignuta je optužnica proti dr. Alojzija Stepinca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 21. rujna 1946, 2.
- ³⁹ Milan Despot, „Prevodjenje glinskih Srba na katolicizam nije bilo dobrovoljno“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 11. IX. 1946., 2–3.
- ⁴⁰ Isto.
- ⁴¹ „Ustaški koljač, mnogostruki ubica nevinih ljudi i žena, Šima Naglič, osuđen na smrt vješanjem“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 59, 18. I. 1947., 2.
- ⁴² Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 190, 192, 195. Za vrijeme rata partizani su ubili 153 pravoslavna svećenika na području Jugoslavije, a neposredno nakon rata ubijeno ih je još petoro. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 125–128.
- ⁴³ HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi: Zapisnik od 2. XI. 44., Zapisnik sastavljen na licu mjesta kod Glinskog Novog Sela dana 3. XI. 1944. Blaž Šoštarić je 1941. bio svjedok, zajedno s drugim mještanima Kihalca, mučnih događaja zakopavanja ubijenih Srba od strane još neubijenih Srba, zatim ubojstava ovih potonjih kao i razvrstavanja njihovih oduzetih vrijednosti, odjeće i obuće od strane ustaša. Što se tiče grobnice svibanjskih žrtava, Đuro Aralica ističe nejasnoće između svjedoka koji su tvrdili da su vidjeli od tri do devet jama i nalaza Zemaljske komisije koja je tvrdila da postoji samo jedna velika jama. Međutim, lako je moguće da su te jame koje su svjedoci vidjeli iste noći spojene u jednu, ili da su članovi Zemaljske komisije, s obzirom na to da nisu izvršili temeljito iskopavanje, više tih jama zabunom identificirali kao jednu veliku. Vidi Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2011, 164, 167–168.
- ⁴⁴ „Petrinja. Sahrana žrtava ustaško-četničkog terora“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. XII. 1945., 4. Usporedi i Nikola Košutić, „Izvršen je prenos žrtava fašističkog terora u Stazi“, *Jedinstvo*, br. 19, 27. III. 1946., 3.
- ⁴⁵ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.
- ⁴⁶ „Izgradnja Spomen-ploče palim žrtvama fašističkog terora“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 41, 7. IX. 1946, 3.
- ⁴⁷ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.
- ⁴⁸ Ovaj je problem bio tada prisutan u čitavoj Jugoslaviji. Primjerice, u slučaju beogradskoga koncentracijskog logora na Sajmištu, istražitelji „Državne komisije su se previše oslanjali na nepouzdanu izjavu svjedoka – preživjelih logoraša i stanovnika obližnjih naselja – i davali im prioritet nad materijalnim i forenzičkim dokazima.“ Jovan BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011, 63–64.
- ⁴⁹ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.–177. Prema Aralici, oni leševi bliže zemlji bili su u stanju raspadanja, dok su oni u sredini jame, okruženi drugim leševima, bili očuvani i „podobni za identifikaciju od strane poznanika“.
- ⁵⁰ Isto. Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 176.
- ⁵¹ Ovu je tezu zastupao Max Bergholz u izlaganju „Masovna ubojstva u Glini tijekom 1941. godine i poslijeratna kultura sjećanja na žrtve: što znamo, a što ne?“ na znanstvenom skupu „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskoppravoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja i 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja“, održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. godine.
- ⁵² O nacionalnom pitanju u međuratnoj Jugoslaviji najopširnija je sinteza i dalje djelo Ive BANCA, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, iako je ono dakako samo jedna od mogućih interpretacija tog problema. O promjenama pristupa KPJ prema tom problemu u međuratnom razdoblju vidi već citirano djelo istog autora, *Sa Staljinom protiv Tita*, 56–141.
- ⁵³ Drago ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien – Ein Tabu?“, *Tabu und Geschichte* (hg. Peter Bettelheim, Robert Streibel), Wien 1994, 109. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 242–248; J. VODUŠEK STARIĆ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 177–179.
- ⁵⁴ Takav pogled imaju često kako strani političari i novinari, tako i lokalna populacija u zemljama bivše Jugoslavije. Usporedi npr. izjave britanskog ministra vanjskih poslova Douglasa Hurda 1992. godine („One of the things one learns from actually being here [Yugoslavia] is that the fears and hatreds which have been unleashed are quite formidable“) i američke novinarke Elizabeth Drew („the disappearance of the Iron Curtain allowed long-suppressed – but no less bitter – ethnic hatreds to break out once more“). Citirano iz Randy HODSON, Duško SEKULIĆ, Garth MASSEY, „National Tolerance in the Former Yugoslavia“, *American Journal of Sociology* 99/1994, 1535. Što se tiče mišljenja da su „masovni i višestruki masakri počinjeni sa svih strana“ u Drugom svjetskom ratu bili prešućivani za vrijeme Tita, time proizvedši efekt da „totalitarni vođe, koji suzbijaju otvoreno neslaganje o ratnoj prošlosti“ po mišljenju lokalne populacije doprinose redu, miru i harmoniji među etnicitetima vidi članak Maje PETROVIĆ-ŠTEGER, „Anatomizacija konflikta i telesnih ostataka kao strategija izmirenja?“, *Reč* 76/2008, 124.
- ⁵⁵ D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien“, 107–108, 110.
- ⁵⁶ U raspravi o nacionalnom pitanju koje je za njih živjelo samo u „staroj Jugoslaviji“, komunisti su se oslanjali na

„učenje Lenjina-Staljina“, izloženo u *Osnovama lenjinizma*, Staljinovu *O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji*, ali i na domaću literaturu poput Titova *Nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u svjetlosti NOB* te Kardeljeva *Puti nove Jugoslavije*. HDA, Komisija za Agitaciju i propagandu CK SKH, Fond 1220, kutija 2, Okružni komitet KPH-a Bjelovar Agit-prop komisiji pri C.K. KPH, 19. decembra 1946.

⁵⁷ V. DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 3, 142.

⁵⁸ Što se tiče oscilacija u nacionalnim odnosima na Baniji, u kolovozu 1945. bilo je govora da je šovinizam „jedan od bolnih čireva [...] na našem zdravom tijelu“, da bi se u rujnu iste godine već govorilo da je „bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata postignuto u priličnoj mjeri“ unatoč pojedinim iznimkama, zatim se u rujnu 1946. godine govori o pojačavanju šovinizma itd. Takve se oscilacije pojavljuju kroz čitave četrdesete godine. HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7; Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 9–10; Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, 4. IX. 1945., 1; Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P.H., 9. IX. 1946., 1.

⁵⁹ HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 11.

⁶⁰ Isto, OK KPH Banije svim kotarskim i mjesnim komitetima K.P.H., 16. VIII. 1945. „Obnova popaljenih sela na Baniji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. prosinca 1945., 2; „Bratstvo i jedinstvo još se više učvršćuje u izgradnji bajti“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 21. IX. 1946., 3. O vrlo teškom ekonomskom stanju u Hrvatskoj i Jugoslaviji tih godina vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 204–210, 216–228.

⁶¹ HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, 28. III. 1946., 1–2.

⁶² Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P.H., 30. IV. 1946. godine. Isto, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 2.

⁶³ J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 11., 66–71.

⁶⁴ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952.*, sv. 1 (ur. Branislava VOJNOVIĆ), Zagreb 2005, 83. „Dajmo svoj prinos u fond za podizanje spomenika palim borcima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 18, 16. III. 1946., 2.

⁶⁵ Pieter LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945–1965“, *Past & Present* 154/1997, 182–195. Tu se može povući zanimljiva paralela između Židova koji su se vraćali iz Njemačke u Francusku i Nizozemsku te bili tamo loše tretirani, sa Srbima izbjeglicima iz NDH u Srbiju i koji su se poslije rata vraćali u Hrvatsku. Komunističke vlasti njihovo

su imovinu stavile pod „sekvestar sve dok se ne ustanovi kako su se držali za vrijeme okupacije“. HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, OK K.P.H. Banija svim kotarskim i mjesnim komitetima, točan datum nepoznat (vjerojatno sredina 1945.).

⁶⁶ P. LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory“, 196.

⁶⁷ Kathrin HOFFMAN CURTIUS, Susan NORMI-SCHUMERS, „Memorials for the Dachau Concentration Camp“, *Oxford Art Journal* 21/1998, 29–32.

⁶⁸ I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 19–20.

⁶⁹ Isto, 145.

⁷⁰ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 180, 182–184.

⁷¹ Heike KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, *European Review of History* 16/2009, 50. Godine 1961. stvoren je Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) spajanjem SBNOR-a, Saveza ratnih vojnih invalida (osn. 1945.) i Udruženja rezervnih oficira i podoficira (osn. 1952.), od kojih se ovo posljednje odvojilo u prosincu 1969. u Savez rezervnih starješina Jugoslavije. Vidi *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 7., s. v. „Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije“. O SB-NOR-u u Glini, njegovim zadaćama i problemima vidi HDA, Fond 1241: Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (dalje: RO SUBNOR H), kutija 110: Izvješća s terena skupštine Sisak (Dvor, Glina, Ivanićgrad), „Zapisnik sa godišnje skupštine saveza boraca Kotara Gline, održane dana 4. I. 1955. g.“

⁷² Uzme li se područje BiH i Hrvatske, tj. NDH, Hrvata je poginulo 184 000 a Srba 307 000. U čitavoj Jugoslaviji poginulo je 192 000 Hrvata, 103 000 Muslimana i 530 000 Srba. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 44.

⁷³ O političkim opredjeljenjima srpskog stanovništva u glinskom kraju neposredno pred rat, kao i o rezultatima općinskih izbora iz svibnja 1940. u tadašnjoj Banovini Hrvatskoj vidi članak Krešimira Regana, „Srpska politika u glinskom kraju za Banovine Hrvatske (1939 – 1941)“ u ovome zborniku (73–95).

⁷⁴ I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 145–228.

⁷⁵ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952.*, sv. 2 (ur. Branislava VOJNOVIĆ), Zagreb 2006, 445–479.

⁷⁶ Isto, 480–497.

⁷⁷ I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 176.–177. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 198–201.

⁷⁸ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 277.

⁷⁹ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2, 468.

⁸⁰ Isto, 467.

⁸¹ „Proslava desetogodišnjice narodnog ustanka“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 88, 10. IV. 1951., 1.

⁸² Prepisano s fotografije iz knjige Đ. Aralice, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 181. Gotovo identičan tekst može se naći u HDA, RO SUBNOR H, kutija 181, „Narodni odbor Općine Glina Uredu za informacije pri Saveznom izvršnom vijeću NR Hrvatske, 28. VI 1957.“ Treba se napomenuti da je ta betonska ploča kasnije zamijenjena mramornom i u nekim joj je dijelovima izmijenjen tekst, kako se vidi na fotografiji snimljenoj vjerojatno oko 2001. godine i dane u knjizi Branka VUJASINOVIĆA, Čedomira VIŠNJIĆA i Đure ROKSANDIĆA, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011, 164. Tekst je izmijenjen tako da je dodan kotar Bosanska Dubica pokraj Gline i Vrginmosta. Aralica nekritički donosi mješavinu ta dva teksta koja stoga ne odgovora ni fotografiji u njegovoj knjizi ni fotografiji u knjizi Višnjića i Vujasinića.

⁸³ Zanimljivo je da lokalne novine nisu prenijele ovu vijest. S druge strane, žrtve fašističkog terora koje se lakše moglo povezati s NOB-om dobile su mjesto u novinama. U ovom slučaju to su bili simpatizeri NOB-a iz Siska koji su poubijani 4. svibnja 1945. na Savskom nasipu, iako je i o tome vijest bila stisnuta „u kutu“ novina. Vidi „Otkrivena spomen ploča na Savskom nasipu“, *Jedinstvo* (Sisak) br. 80, 7. VIII. 1951., 1.

⁸⁴ Heike KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, 54–55. Što se tiče citiranog članka, trebalo bi se napomenuti da su neke tvrdnje u njemu podložne kritici, ali on ipak daje zanimljivu perspektivu na kulturu sjećanja u Jugoslaviji.

⁸⁵ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 23.

⁸⁶ Što se tiče primjera nacionalističkih ispada vidi Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 173–185.

⁸⁷ Glina je na sjednici CK KPH 5. 10. 1951. bila izdvojena kao mjesto gdje je „Informburo aktivan“. *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 2*,

⁸⁸ Branko DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 488.

⁸⁹ Isto, 488–492.

⁹⁰ O neidentificiranim grobnicama vidi Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 182–185.

⁹¹ Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 254.

⁹² Vidi članak Radmile RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. veka“ u ovome zborniku (543–549).

⁹³ Tako se na sjednici CK KPH čulo da „Popovi šire šovinizam, srpski grade crkve. Katolički su mnogo širi u ra-

znim formama. Rasturaju štampu, štampaju mnogo. Vjeronauk se uči široko, u Sisku 65%. Vjeronauk uče po kućama. Krizmanje je vrlo masovno. [...] Vrlo veliku pažnju posvećuju ženidbama i grobljima. Obnavljaju svoja društva i crkvene odbore, u koje uvlače razne ugledne ljude. Članove KP nastoje demoralizirati i kompromitirati. Krste im djecu u njihovom odsustvu.“ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 2*, 847.

⁹⁴ Dragutin FRANKOVIĆ, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političke nastave*, Zagreb 1953, 178.

⁹⁵ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 2*, 468.

⁹⁶ O drugim mjestima rušenja pravoslavnih crkava u NDH vidi rad Dragana DAMJANOVIĆA, „Sakralna arhitektura u Prvoj i Drugoj Banskoj pukovniji od kraja 17. do prvih desetljeća 20. stoljeća“ u ovome zborniku (163–176). O uzimanju građevinskog materijala iz porušenih crkava usporedi Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 196–197.

⁹⁷ Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 198.

⁹⁸ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 2*, 468.

⁹⁹ Isto, 450.

¹⁰⁰ Isto, 468.

¹⁰¹ O tim promjenama u Jugoslaviji početkom pedesetih vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 284–297.

¹⁰² M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, 453. Iako je broj stanovnika rastao u samoj Glini, na području cjelokupne općine broj je padao. Vidi Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, „Stanovništvo općine Glina“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 425–426. Ona daje drugačije podatke o broju stanovnika (str. 430) u tablici s manje podataka od onih Milana Mrkalja.

¹⁰³ Isto. „Od prvog rujna funkcionira komunalni sistem u čitavoj našoj zemlji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 112, 3. IX. 1955., 1.

¹⁰⁴ M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, 455–459. „Godišnja skupština S. D. Banovac“, *Jedinstvo* (Sisak) br. 84, 10. II. 1955., 5. „Godišnja skupština DTO Partizan“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 85, 26. II. 1955., 7. „Pokrenut rad KUD „Jedinstvo““, *Jedinstvo* (Sisak), br. 141, 31. III. 1956., 5.

¹⁰⁵ „Izrađen regulacioni plan Gline“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 89, 26. III. 1955., 4. O poslijeratnom urbanističkom razvoju Gline vidi Ivo MAROVIĆ, „Prostorni razvitak gradskog naselja Glina“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 435–437.

¹⁰⁶ „Glinska djeca ljetovat će na moru“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 3.

¹⁰⁷ „Razvitak naših općina. Sigurnim koracima naprijed. Perspektive daljnjeg razvoja općine Glina“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 143, 14. IV. 1956, 1–2.

- ¹⁰⁸ M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, 455–459.
- ¹⁰⁹ Inače se problem zamjene bajti vukao još desetljećima. Vidi „Sjednica Kotarskog odbora SUBNOR-a Sisak. Uskoro – bez ratnih bajti“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 674, 25. VI. 1966., 1, 3.
- ¹¹⁰ R. RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. veka“, ovdje (543-549).
- ¹¹¹ Isto.
- ¹¹² „Sastanak Izvršnog odbora Saveza boraca Jugoslavije“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 103, 2. VII. 1955., 1.
- ¹¹³ H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, 59.
- ¹¹⁴ „Organizacija Saveza boraca dobila je 700.000 dinara za podizanje spomenika prvoborcima kotara, koji su pali u NOB-i“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 87, 12. III. 1955., 1. „Općinska konferencija Saveza boraca u Sunji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 140, 24. III. 1956., 3. „Osnovan Koordinacioni odbor za proslavu Dana borca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 143, 14. IV. 1956., 1. „Brojne akcije organizacije Saveza boraca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 144, 21. IV. 1956., 1.
- ¹¹⁵ „Spomen ploča u Matijevićima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 111, 27. VIII. 1955., 1. „Snažne riječi predsjednika Tita“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 107, 30. VII. 1955., 1. „Spomen-ploča u Buzeti“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 125, 3. XII. 1955., 2.
- ¹¹⁶ „Spomenik žrtvama fašizma u Hrastovcu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 112, 3. IX. 1955., 1; „Kostajnica. Izabran odbor za podizanje spomenika“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 115, 24. IX. 1955., 4; „Općinska konferencija Saveza boraca u Sunji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 140, 24. III. 1956., 3; „Spomenik u Mlinogi“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 1. „Obilježavanje historijskih mjesta“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 145–46, 28. IV. 1956., 4; „Plenum Općinskog odbora Saveza boraca. Postavit će se spomen ploča na groblju savskih žrtava. Niz akcija u čast Dana borca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 149, 26. V. 1956., 1; „Sastanak Kotarskog odbora Saveza boraca. Počele akcije u čast proslave Dana borca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 1; „Pripreme za proslavu Dana borca“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 1. VI. 1956., 1.
- ¹¹⁷ H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, 59.
- ¹¹⁸ HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa godišnje skupštine Kotarskog odbora saveza boraca koja je održana 10. IV. 1955. godine“, 1–2. Isto, „Izveštaj o radu Saveza boraca Oslobođilačkog rata podnešen na Kotarskoj skupštini 10. IV. 1955. godine“, 2–3., 6, 7.
- ¹¹⁹ Isto, 2. „Spomenik palim odbornicima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 117, 8. X. 1955., 4; „Otkrit će se spomenik i kosturnica poginulim članovima Narodnooslobodilačkog odbora Glina“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 141, 31. III. 1956.
- ¹²⁰ „Spomenik palim borcima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 87, 12. III. 1955., 3.
- ¹²¹ „U Majskim Poljanama otkriven spomenik palim borcima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 125, 3. XII. 1955., 1–2. O punom tekstu na spomeniku vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 181, „Narodni odbor Općine Glina Uredu za informacije pri Izvršnom vijeću NR Hrvatske Zagreb, 28. VI. 1957.“
- ¹²² O ubijenima 1941. godine u Majskim Poljanama vidi spisak Đure ROKSANDIĆA „Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina“ u knjizi B. VUJASINOVIĆA, Č. VIŠNJIĆA i Đ. ROKSANDIĆA, *Glina 13. maja 1941.*, 69–80.
- ¹²³ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Podaci o spomen-objektima NOB i radničkog pokreta u Hrvatskoj“, 2–3. H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, 51.
- ¹²⁴ J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 85–92.
- ¹²⁵ P. LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory“, 211–215.
- ¹²⁶ Isto, 215.
- ¹²⁷ K. HOFFMAN CURTIUS, S. NORMI-SCHUMERS, „Memorials for the Dachau Concentration Camp“, 32–35.
- ¹²⁸ Heike Karge u svojem članku („Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, 56–57.) navodi primjer Jasenovca u pedesetim godinama, kada su se javile pojedine inicijative na lokalnoj razini za gradnju spomenika, ali ih je središnjica SUBNOR-a u Beogradu odbila.
- ¹²⁹ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 341, 343.
- ¹³⁰ Isto, 345.
- ¹³¹ Isto, 360–366.
- ¹³² Isto, 372, 380, 389, 404.
- ¹³³ Isto, 373., 406. Lovro ŠTURM, „O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945-1990“, *Temna stran meseca*, 65–101. Marjan HORVAT, „Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945-1990“, *Temna stran meseca*, 126–139.
- ¹³⁴ Miko TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, treće dopunjeno izdanje, Zagreb 2001, 42; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 430.
- ¹³⁵ M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 56, 59. D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien“, 120.
- ¹³⁶ M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 43, 55.
- ¹³⁷ D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien“, 112.
- ¹³⁸ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 375–378., 485–488.

- ¹³⁹ R. RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. века“, ovdje (543-549).
- ¹⁴⁰ Isto.
- ¹⁴¹ Isto.
- ¹⁴² Isto. Nešto drugačije izlaganje od Radmile Radić daje Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 185-187.
- ¹⁴³ „Hapšenje glinskih Srba“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 2; „Miladinu se ne zna za grob“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 3; „Ljuban je ipak ostao živ“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 4.
- ¹⁴⁴ „Povodom izložbe akademskog kipara Momčila Krkovića“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 5; „Spomenik palim šumarskim radnicima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 370, 5. XI. 1960., 1; D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 42.
- ¹⁴⁵ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sastavljen na sastanku predstavnika političkih organizacija općina: Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina, održanog dana 12. rujna 1961. godine u prostorijama Općinskog komiteta SKH Glina“, 1-2.
- ¹⁴⁶ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sastavljen na sastanku predstavnika političkih organizacija općina: Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina, održanog dana 12. rujna 1961. godine u prostorijama Općinskog komiteta SKH Glina“, 2-4.
- ¹⁴⁷ Isto, 4.
- ¹⁴⁸ O Gigčevu životu objavljena je relativno opširna reportaža 1958. u *Banovcu*. Vidi „Adam Petrović – Gigac“, *Banovac* (Glina), 1. I. 1958., 3; „Glina: Više pomoći ostalim organizacijama“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 344, 5. III. 1960., 3; „Dr. Ivan Ribar posjetio Sisak, Petrinju i Glinu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 510, 11. V. 1963., 3.
- ¹⁴⁹ „Iduće godine podići će se spomenik srpanjskim žrtvama u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 1.
- ¹⁵⁰ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 1.
- ¹⁵¹ Isto, 2.
- ¹⁵² Isto.
- ¹⁵³ O formama predstavljanja prošlosti i „magiji stvari“ vidi Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München 2007., 149-158.
- ¹⁵⁴ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 4.
- ¹⁵⁵ Isto, 2-5.
- ¹⁵⁶ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 43.
- ¹⁵⁷ M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*.
- ¹⁵⁸ „Naša anketa. Pet odgovora na jedno pitanje. Šta nedostaje općinskom centru Glina“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 495, 26. I. 1963., 4; „Susret s Glinom i Glinjanima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 543/544, 1. I. 1964., 9.
- ¹⁵⁹ M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, 453.
- ¹⁶⁰ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 3.
- ¹⁶¹ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina Glavnom odboru Saveza boraca NOR-a Hrvatske, 5. XII. 1961. godine.“
- ¹⁶² Isto, 1.
- ¹⁶³ Isto, 1.
- ¹⁶⁴ Isto, 2.-3.
- ¹⁶⁵ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim ŽFT Korduna i Banije Glina Upravnom odboru Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti/Fondu za unapređivanje kinematografije Zagreb, 19. XII. 1963.“, 1.
- ¹⁶⁶ HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa godišnje skupštine Udruženja boraca NOR-a Općine Glina održanog dana 1. III. 1964. godine“, 2.
- ¹⁶⁷ Isto, kutija 177, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora na Kordunu i Baniji Glina. Spomen dom Glina. Idejni projekt s troškovnikom“, 1-2.
- ¹⁶⁸ Isto.
- ¹⁶⁹ Isto, 49. U navedenom dokumentu spominje se cijena od približno 140 milijuna dinara. Međutim, iz drugoga je dokumenta vidljivo da je prva verzija idejnog projekta računala na 180 milijuna dinara, ali je to smanjeno na 140 milijuna odricanjem od određenih funkcija budućeg Spomen-doma. Dodatnih 20 milijuna bilo je za sustav grijanja. Vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Korduna i Banije Glina Predsjedništvu Saveza udruženja boraca NOR-a SRH Zagreb, 18. XI. 1964.“, 1.
- ¹⁷⁰ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183. Radi se o neimenovanom i nedatiranom dokumentu koji spada u 1964. godinu. Vidi isto, „Prijedlog o vođenju podataka o spomen obilježjima (1963).“

¹⁷¹ *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, Zagreb 1986, 10.-13., 99.

¹⁷² HDA, RO SUBNOR H, kutija 184, „Izvještaj o nekim problemima s područja spomenika narodne revolucije, 18. III. 1969.“, 2.

¹⁷³ I pedesetih je bilo slučajeva gradnje funkcionalnih objekata, ali ih je bilo manje. Njihov rast u šezdesetima uvjetovan je i poboljšanjem ekonomskog stanja u zemlji.

¹⁷⁴ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Narodna republika Hrvatska. Savjet za kulturu. Fond za unapređenje kulturnih djelatnosti Predsjedništvu Saveza udruženja boraca NOR Hrvatske i Narodnom odboru općine Čabar – Odboru za podizanje Spomen doma Čabar, 21. III. 1962.“

¹⁷⁵ HDA; RO SUBNOR H, kutija 183, „Mjesna organizacija SSRN Topusko Glavnom odboru boračkih organizacija SRH-e Zagreb, 16. VII. 1963.“ Inače je zgrada Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a osamdesetih bila svrstana u A kategoriju, u *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, 11.

¹⁷⁶ „Spomenik jasenovačkim žrtvama“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 503, 23. III. 1963., 1.

¹⁷⁷ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, neimenovan i nedatiran dokument (1964.), 4. Glina je bila dopisana kemijskom olovkom nakon tih lokacija na odvojenom listiću papira.

¹⁷⁸ „Utvrđen program svečanosti otkrića spomenika žrtvama fašizma u Jasenovcu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 670, 28. V. 1966., 2; „Očekuje se da će svečanosti otkrića spomenika u Jasenovcu prisustvovati oko 50.000 ljudi“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 673, 18. VI. 1966., 3; „Utvrđen program i izvršene sve pripreme za komemoracije i otkrivanje spomenika u Jasenovcu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 674, 25. VI. 1966., 1; „Komemoracije u Jasenovcu. Otkriven spomenik na mjestu nekadašnjeg jasenovačkog logora“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 676, 9. VII. 1966., 3–5;

¹⁷⁹ „Govore delegati Šestog kongresa SSRN Hrvatske. Milan Davidović, Glina: Problem je u shvaćanjima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 653, 29. I. 1966., 3; „Dragutin Desput i inž. Milan Tomaško razgovarali s rukovodiocima općine Glina“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 656, 19. II. 1966., 1; „Glinska kronika. Ukinuta javna rasvjeta u selima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 672, 11. VI. 1966., 5.

¹⁸⁰ *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, 9.

¹⁸¹ HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina Glavnom odboru Saveza boraca NOR-a Hrvatske, 5. XII. 1961. godine“, 2.

¹⁸² HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim ŽFT Korduna i Banije Glina

Upravnom odboru Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti/Fondu za unapređivanje kinematografije Zagreb, 19. XII. 1963.“, 1.-2. Gigac detaljnije opisuje izvor sredstava: sabirna akcija dala je 10 milijuna dinara, društveno-političke organizacije 6 milijuna, građani Gline 4 milijuna, a donacija u obliku različitih građevnih materijala procjenjivala se na 4 milijuna dinara.

¹⁸³ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Korduna i Banije Glina Predsjedništvu Saveza udruženja boraca SRH, 18. XI. 1964.“, 1–2.

¹⁸⁴ „Potres u Glini i Topuskom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 695, 19. XI. 1966., 4; „Glina: šteta je ipak velika“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 696/697, 26. XI. 1966., 9.

¹⁸⁵ „Komemoracija žrtava u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 511, 18. V. 1963., 2.

¹⁸⁶ „Glina. Odlučnost u provođenju odluka Četvrtog plenuma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 511, 18. V. 1963., 2.

¹⁸⁷ HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Skupština Općine i Savez boraca NOR-a Glina Savezu boraca NOR-a Zagreb, 31. I. 1967.“ U tom se dokumentu tvrdi da je Tito 1952. godine u Glini rekao sljedeće: „Naš je dug, da na ovim ruševinama podignemo spomenik dostojan poginulim žrtvama i prekretnice koja je ovaj kraj masovno opredijelila na snažan otpor fašističkom okupatoru i učešće u NOR-u.“

¹⁸⁸ „Pred posjet Predsjednika Republike. Izmijenjeno lice Banije i Siska“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 740, 5. X. 1967., 2–3.

¹⁸⁹ U međuvremenu je izgradnja Spomen-doma poskupila na 230 milijuna dinara. Vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Druga skupština Saveza udruženja boraca NOR-a općine Glina. Izvještaj o radu Saveza udruženja boraca narodno oslobodilačkog rata općine Glina za period od 7. III. 1966. do 2. juna 1968. godine, lipanj 1968.“, 33; „Akcija za izgradnju Spomen-doma u Glini. Prvi prilozi“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 714, 6. IV. 1967., 1; „Glina. Grade se tri značajna objekta“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 715, 13. IV. 1967., 4; „Pristižu prvi prilozi za Spomen-dom u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 720, 18. V. 1967., 3; „Prikupljaju se prilozi za Spomen-dom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 740, 15. VI. 1967., 3; „Prilozi za Spomen-dom i dalje pristižu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 725, 22. VI. 1967., 3; „OSV u akciji prikupljanja priloga za izgradnju Spomen-doma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 725, 22. VI. 1967., 4.

¹⁹⁰ „Glinske teme: Spomen-dom ili Spomen-škola“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 654, 5. II. 1966., 6.

¹⁹¹ „Gradi se nova osnovna škola u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 726, 29. VI. 1967., 7.

¹⁹² Isto. „Počinje izgradnja Spomen-objekta u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 729, 20. VII. 1967., 1–2; „Počeli radovi na izgradnji Spomen-doma u Glini. Izraženi memorijalni i funkcionalni karakter“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 732, 10. VIII. 1967., 1–2; Inače su u to vrijeme počele pristizati do-

nacije srpskih iseljenika u Sj. Americi, točnije iz Kanade. Vidi „Prilozi iseljenika“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 732, 10. VIII. 1967., 2.

¹⁹³ „Predsjednik Tito oduševljeno dočekan na Baniji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 741, 12. X. 1967., 1. O posjetu Lici i Kordunu vidi „Tito u Lici i Kordunu“, *Karlovački tjednik* (Karlovac), br. 39, 5. X. 1967., 1.-4., 17; „Tito – gost Korduna“, *Karlovački tjednik* br. 40, 12. X. 1967., 1–5.

¹⁹⁴ Isto. B. DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine“, 493–495.

¹⁹⁵ „Svečana sjednica Općinskog komiteta Saveza komunista Glina povodom značajnih jubileja. Jakov Blažević i Dragutin Desput u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 751, 21. XII. 1967., 1–2.

¹⁹⁶ „Akt protiv bratstva i jedinstva“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 714, 6. IV. 1967., 2.

¹⁹⁷ HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa Druge skupštine Saveza udruženja boraca NOR-a općine Glina, 2. VI. 1968.“, 10–12. Isto, „Referat o narednim zadacima sa II Skupštine Saveza udruženja boraca općine Glina, 2. VI. 1968.“, 12–13.

¹⁹⁸ U međuvremenu je izvršena konverzija sa starih na nove dinare, tako da cijena više nije bila oko 250 milijuna starih, već oko 2,5 milijuna novih dinara. O odgađanju vidi „Funkcionalno spomen-obilježje“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 752/753, 1. I. 1968., 11; „Nedostaje 250.000 dinara“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 790, 19. IX. 1968., 3; „Spomen-dom čeka dovršenje“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1025, 30. I. 1969., 4; „Glina: Otvorenje Spomen-doma 20. travnja“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1032, 20. III. 1969., 1, 4.

¹⁹⁹ „Nova škola za glinske osnovce“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 795, 24. X. 1968., 1–2.

²⁰⁰ „Antun Augustinčić posjetio Glinu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 763, 14. III. 1968., 4.

²⁰¹ „Glina: Sve je spremno za otvorenje Spomen-doma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1046, 26. VI. 1969., 4. „Sutra otvorenje Spomen-doma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1047, 3. VII. 1969., 2.

²⁰² Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 188.

²⁰³ Isto. Ovdje su ispravljene gramatičke greške iz Araličića na prijepisa, s obzirom na to da ne mijenjaju smisao teksta.

²⁰⁴ Usporedi tekst sa spomen-ploče u osnovnoj školi u Dugom Selu, citiran u knjizi Dušana BAIČA, *Kotar Vrginmost u NO Borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, 466.

²⁰⁵ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 351–353.

²⁰⁶ J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 88–91.

²⁰⁷ Usporedi npr. članak „Iduće godine podići će se spomenik srpanjskim žrtvama u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 1.

²⁰⁸ „Komemoracija svibanjskim žrtvama“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1041, 22. V. 1969., 4.

²⁰⁹ „Svečano proslavljen Dan borca. Glina: Otvoren Spomen-dom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1048, 10. VII. 1969., 1.

²¹⁰ Isto. Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 190. Inače je autor podosta jednostran, pa je potrebno, među ostalim, brojne njegove tvrdnje o Tripalu, ali ne samo o njemu, uzimati s oprezom.

²¹¹ „Svečano proslavljen Dan borca. Glina: Otvoren Spomen-dom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1048, 10. VII. 1969., 2.

²¹² Isto.

²¹³ „Glina: Završna svečanost jubileja Partije“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1070, 11. XII. 1969., 2.

²¹⁴ „Centar ustanka na Baniji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1335, 16. I. 1979., 6; „Svečana sjednica Skupštine općine Glina. Proslavljen dan komune“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1581, 11. X. 1979., 5.

²¹⁵ Usporedi npr. „Prvi glas Gline 75“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1356, 12. VI. 1975., 7.

²¹⁶ „Svjedoci rasta i stasanja“, *Glinski vjesnik* 11/12, 9. X. 1979., 2.

²¹⁷ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 189–190.